

Рівненський державний гуманітарний університет
Філологічний факультет
Кафедра стилістики та культури української мови

Дипломна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

**МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ УЧНІВ 10-11
КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Виконала студентка VI курсу групи СО-61
спеціальності 014 Середня освіта
(Українська мова і література)
Бицюк (Гіндіч) Ольга Миколаївна
Керівник – канд. пед. наук, доц.
Антончук Олександр Михайлович
Рецензент – докт. пед. наук,
проф. Вітюк Валентина Володимирівна

Рівне – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ УЧНІВ У СТАРШІЙ ШКОЛІ	7
1.1. Характеристика поняття «риторика» та основні її елементи у сучасній науковій літературі.....	7
1.2. Риторична компетентність учнів старших класів як показник сучасної мовної освіти	21
1.3. Психолінгвістичні особливості комунікативного розвитку старшокласників	31
Висновки до I розділу	38
РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ УЧНІВ 10-11 КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	40
2.1. Методичні аспекти формування риторичних умінь учнів.....	40
2.2. Діагностування рівня сформованості риторичних умінь і навичок учнів старших класів	56
2.3. Система вправ щодо формування риторичної компетентності старшокласників на уроках української мови	64
Висновки до II розділу.....	70
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	76

ВСТУП

Актуальність. Сучасні соціокультурні реалії, процеси, що відбуваються в українському суспільстві закономірно зумовлюють освітні перетворення, аналізують завдання закладів загальної середньої освіти – підготувати комунікативно компетентного мовця. Важливим є не лише опанування учнями базових лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, граматичних, орфографічних знань на уроках української мови, а й мовленнєво-комунікативними вміннями. На сьогодні найважливіше завдання перед освітою – сформувати високорозвинену в інтелектуальному плані особистість, яка володіє мовою і мовленням: вмінням переконувати, доводити думку й погляди, точно будувати висловлювання та доносити їх зміст до слухачів.

У зв'язку з цим зростає роль риторики як розділу курсу української мови у навчальних закладах і створення сучасної методики її навчання. Риторика посідає чільне місце в сучасній освіті, адже допомагає реалізувати одне з її головних завдань – сформувати мовну й мовленнєву особистість, спроможну адаптуватися та пристосуватися в соціумі. Освітня здатність української лінгвістичної риторики визначається її спроможністю реалізовувати провідні принципи сучасної освіти (демократизації, гуманізації, гуманітаризації і національного аспекту), засобами інтелектуально-естетичного впливу української мови формувати гармонійно розвинену, національно свідому особистість. Знання риторики розвиває загальну ерудицію, важливі мисленнєво-мовленнєві якості мовців (логіка мислення, культура мовлення, доцільна мовленнєва поведінка тощо).

З огляду на це мовно-риторичну освіту навчання української мови у загальноосвітній і вищій школі слід розглядати як суспільну необхідність, з метою підвищення результативності навчання, поліпшення якості освіти й рівня культури в Україні, становленням повного функціонування рідної мови в усіх сферах життя.

Різні елементи цієї важливої лінгводидактичної проблеми знайшли своє втілення в наукових роботах, статтях, дисертаціях українських вчених, дослідників. Зокрема уточнено зміст понять «риторична культура», «риторична компетентність», «риторична особистість», «компоненти риторичної компетентності», розкрито риторичний потенціал гуманітарних дисциплін (Я. Білоусова); експериментально досліджено педагогічні умови формування риторичних умінь старшокласників (Н. Голуб) тощо. Безпосередньо риторизацію навчального процесу, формування риторичних умінь і навичок учнів розглядали науковці Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Ладиженська, Л. Мацько, С. Омельчук, М. Пентилюк, Г. Сагач, Л. Скуратівський та інші.

Нині створюються авторські програми, видаються підручники, посібники, хрестоматії і словники, упорядковується українська риторична термінологія (автори – Л. Мацько, Н. Бабич, Г. Сагач, О. Горошкіна, О. Мацько, С. Абрамович, В. Молдован, М. Чикарькова, А. Нікітіна, Н. Колотілова, А. Первушина, Я. Білоусова, Л. Спанатій, Ю. Єлісовенко, З. Сергійчук, Г. Онуфрієнко, І. Хоменко, З. Куньч та ін.). Актуальним і досі є дослідження питань особливостей національної української риторики й ораторської мови, змісту, мети і функцій риторики української мови та методики її навчання в школі.

Актуальність проблеми полягає в тому, що в сучасному вимогливому та швидкозмінному соціально-економічному середовищі, більшість випускників загальноосвітніх навчально-виховних закладів лишаються комунікативно неспроможними, як наслідок – низькі результати творчої діяльності учнів, не вирізняються оригінальністю, креативністю їхні висловлювання, тексти. Тому, з огляду на це, проблема формування риторичних умінь на уроках української мови є актуальною, що пояснюється всезростаючою потребою суспільства в умінні вправно володіти словом.

Мета магістерської роботи – розглянути особливості процесу формування риторичної культури в учнів, розробити власну систему вправ із формування

риторичних умінь та навичок старшокласників на основі текстів.

Відповідно до мети нами було поставлено і виконано такі **завдання**:

- 1) визначити сутність поняття «риторика» в науковій літературі;
- 2) проаналізувати й зіставити процес формування поняття «риторична особистість» і «риторична компетентність»;
- 3) охарактеризувати специфіку розвитку комунікативних умінь учнів в старших класах загальноосвітніх шкіл;
- 4) розглянути шляхи формування риторичної особистості старшокласника.

Об'єкт дослідження – процес навчання української мови у ЗЗСО(закладах загальної середньої освіти).

Предмет дослідження: педагогічні умови для вирішень завдань формування риторичних умінь учнів старшої школи на уроках української мови.

Методи дослідження:

- пошуковий із аналізом знайденого матеріалу;
 - вивчення й аналіз чинних навчальних програм щодо риторики;
- емпіричні (спостереження, бесіди);
- з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, систематизація;
 - методи аналізу результатів, кількісної та якісної обробки даних.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що визначено та обґрунтовано формування мовної, мовленнєвої та комунікативної компетенцій старшокласників за допомогою методів формування риторичних умінь та навичок на уроках української мови.

Практична значущість цієї роботи полягає в розробці методичної системи формування мовної, мовленнєвої та комунікативної компетенцій здобувачів освіти за допомогою окремих видів вправ на основі текстів щодо формування риторичних умінь старшокласників на уроках української мови.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох

розділів, висновків і списку використаних джерел.

Апробація результатів дослідження. Розділи магістерського дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри стилістики та культури української мови РДГУ (протокол № 9 від 18 червня 2022 р., протокол №15 від 10 листопада 2022 р.). Основні теоретичні положення та практичні результати дослідження були виголошені на секційному засіданні Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції «Пріоритети філологічної освіти» (13 травня 2022 р., РДГУ), а також XV Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих учених «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (17 травня 2022 р., РДГУ).

Окремі положення магістерського дослідження представлені у статті:

Гіндіч О. М. «Методика формування риторичних умінь учнів 10-11 класів на уроках української мови»: зб. наук. пр. студентів, магістрантів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів Рівненщини, учнів відділення філології та мистецтвознавства РМАНУМ. Рівне-Острогоз : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2021.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ УЧНІВ У СТАРШІЙ ШКОЛІ

1.1. Характеристика поняття «риторика» та основні її елементи у сучасній науковій літературі

Характеризуючи сутність «риторизації» навчання, як проблеми наукових досліджень, варто зазначити, що поняття «риторика» в перекладі з грецької мови означає «ораторське мистецтво» і тлумачиться як:

- наука про ораторське мистецтво, красномовство;
- наука про способи переконання та ефективні форми впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей;
- наука переконання засобами мови.

Риторіку можна розглядати і як науку, і як мистецтво. Головне її завдання – переконати слухачів у чомусь завдяки слова, донести до них через промову думку, наповнити слухача певними емоціями й почуттями.

Велика частина лінгводидактів, таких як: Н. Голуб, Г. Грибан, О. Корчова, Л. Нечволод, В. Нищета, М. Препотенська, В. Пруняк, Л. Пруняк, К. Рибалко, М. Степанюк – трактують риторіку в ширшому плані, а саме як красномовство, ораторське мистецтво, що вивчає способи переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей.

Таке розуміння виникло на визнанні риторіки як пранауки, яка поруч із філософією, логікою, лінгвістикою, культурологією та іншими науками вивчає й описує закони ефективної мисленнево-мовної діяльності людини, диктує правила спілкування і сприяє формуванню цілісної особистості [49, с. 31].

Найбільше число трактування поняття «риторика» віднаходимо в «Філософському енциклопедичному словнику» за редакцією В. Шинкарука. У ньому подано визначення риторіки крізь призму наукового, суспільного й

історичного аспектів: «Риторика» (гр. «ораторське мистецтво», «наука красномовства»; лат. «мистецтво говоріння») – 1) наука красномовства, ораторське мистецтво; 2) навчальний предмет, у якому викладено теорію красномовства, ораторського мистецтва; 3) підручник із цього предмета; 4) позірне, зовнішньо красиве, але позбавлене змісту красномовство; 5) назва молодшого класу в навчальних закладах України XVI–XVIII ст. [41, с. 551].

В. Дружинін пояснює риторику як науку, що досліджує різні аспекти мовленнєвої комунікації людей (безпосередньої й опосередкованої, офіційної та неформальної тощо) [21, с. 266–269].

У свою чергу дослідниця Л. Мацько визначає поняття риторики – як мистецтво красномовства, мистецтво грамотно, змістовно і захоплююче побудувати свою промову і переконливо донести свої думки до аудиторії [23, с. 29].

Аналізуючи наукову літературу, можемо стверджувати, що на сьогодні більшість лінгводидактів розглядають риторику як науку, а не мистецтво слова. Так, на думку А. Александрова, риторика – це наука про способи переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей. Ця наука вивчає методіку творення тексту, визначає його структуру, найбільш придатну для зрозумілого й аргументованого викладення думки [2, с.101].

Г. Сагач розглядає риторику як науку «про закони управління мисленнєво-мовленнєвою риторичною (переконуючою) діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності» [43, с. 62].

Методика навчання риторики розвивалася й укладалася в систему протягом століть паралельно з теорією ораторського мистецтва. Від античних часів і досі накопичено й збережено багатий досвід плекання оратора як людини корисної суспільству, цікавої, інтелектуально й свідомо розвиненої, здатної творчо мислити і діяти, морально чистої, духовно наповненої й фізично сформованої, яка засобом слова спроможна вирішувати поставлені перед нею питання – від проблем

державного рівня до дрібних буденних переконань і порад.

Зазначимо, у своїй магістерській роботі ми розмежовуємо поняття «риторика» й «ораторське мистецтво», і вважаємо, що риторика є передумовою формування й розвитку ораторських здібностей. Доречною є думка Г. Сагач, з якою ми погоджуємося, і, яка також наполягає у розмежуванні цих понять, оскільки можна навчити риторики, на відміну від ораторського мистецтва. Вона запевняє, що людина сама може оволодіти ораторським мистецтвом, якщо у неї є схильність до цього виду творчості.

С. Омельчук розглядає поняття «риторика» як сукупність мовних засобів і мовленнєвої діяльності. Науковець указує на те, що риторика поєднує практичний, академічний і дидактичний аспекти, а тому має три основні значення:

- у практичному аспекті – це практика красномовства, власне ораторське мистецтво;
- в академічному – наука про закони красномовства;
- у дидактичному – навчальна дисципліна, в якій викладено теорію красномовства [35, с. 54].

На сьогодні плекання мовця в середній та старшій ланці шкільної освіти відбувається завдяки курсу «Риторика». Саме поняття «риторизації» в освітньому процесі розглядає дослідник В. Ницета. Він називає це комплексом теоретико-методологічних заходів «проникнення» риторики в тіло інших дисциплін і її «вростання» в усі ланки педагогічного процесу. За його словами, риторичний аспект української мови полягає у формуванні практично значущих мовленнєво-комунікативних умінь і навичок, які допоможуть учневі ефективно висловлювати свої думки в словесній формі, адже саме риторика пропонує просту й водночас переконливу формулу особистісного прояву людини в слові [29, с.8].

Зазначимо, що дослідник «риторизацію» вважає інновацією педагогічної освіти. Нагадаємо, що поняття «інновація» тлумачиться як: нововведення; комплекс заходів, спрямованих на впровадження в економіку нової техніки,

технологій, винаходів. Найбільш підходящим тлумаченням даного поняття для нашої праці вважаємо науковця І. Підласого, який зазначає, що інновації – це ідеї, і процеси, і засоби, і результати, взяті в якості якісного вдосконалення педагогічної системи [36, с. 68].

У свою чергу, В. Ницета наводить такі пункти для підтвердження своєї думки щодо процесу «риторизації», як інноваційного:

- систематичне вивчення риторики в загальноосвітніх школах України є новою ідеєю, по суті це радикальне нововведення; це специфічна форма передового педагогічного досвіду;

- у зазначеному контексті шкільна ритори́чна осві́та є процесом;

- завдяки ритори́чній осві́ті (осві́та як результат) відбудеться перехід шкільної системи мовленнєвої (комунікативної) підготовки до якісно нового стану, результатами чого стануть комунікативна й ритори́чна компетентності, мовленнєва й ритори́чна особистості учнів;

- шкільна ритори́чна осві́та (процес і результат) спричинить удосконалення процесу мовнокомунікативної підготовки учнівської молоді й запровадження нового процесу плекання її ритори́чних здібностей, умінь і навичок;

- введення риторики до навчальних планів загальноосвітніх шкіл спричинить запровадження нових освітніх підходів (один з них – риторизація), наслідком чого стане розвиток системи мовної освіти в цілому й принципове перетворення всього навчально-виховного процесу, усієї шкільної організації;

- запровадження шкільної ритори́чної осві́ти (осві́та – процес) вимагатиме вдосконалення існуючих і розробки й застосування нових (інноваційних) методів, прийомів, форм і технологій навчання, форм організації навчання, що, у свою чергу, спонукатиме педагогічних працівників до творчих пошуків та інноваційного мислення; отже, інновації спричинять появу нових інновацій;

– шкільна риторика містить у собі потужне гуманістичне начало, адже є людиноцентричною наукою, тому призводитиме до формування й розвитку нового в особистості, що навчається (загальновідомо, що риторика розвиває в людині цілу систему особистісних якостей, зокрема, духовність) [29, с. 7].

Відповідно, опираючись на такі аргументи, ми можемо погодитися, що риторика на сьогодні є одним з основних напрямів реалізації мети навчального процесу, про яку зазначалося у вступі магістерської роботи. А також, завдяки упровадженню риторизації в навчальний процес, реалізується комунікативна компетентність учня. До речі, у критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти дана група компетентностей займає провідне місце серед основних.

Поняття «комунікативної компетенції» увів Д. Хаймс. На думку вченого, комунікативна компетенція дозволяє людині бути не просто мовцем, а членом соціально зумовленої системи спілкування. Для соціолінгвістичного опису мовної здатності людини і її вияву в мовній діяльності суттєвими є три компоненти: словесний репертуар, мовні звичаї і шаблони – уявлення про типи організації різних за жанром текстів, про правила спілкування двох і більше мовців, а також мовна поведінка [15, с. 280].

На сьогодні комунікативна компетентність – це складник життєвої компетентності, яка включає сукупність спроможностей, пов'язаних з ефективним спілкуванням, а саме: володіння рідною та іноземними мовами, знання, вміння та навички, пов'язані із застосуванням засобів комунікації.

Зазначимо, головна особливість компетентності як педагогічного явища полягає в тому, що компетентність – це не лише особливі предметні вміння та навички, не загальні предметні, мисленнєві дії чи логічні операції, а конкретні життєві, необхідні людині будь-якої професії, віку, сімейного стану, взагалі будь-якій людині.

Багато сучасних психологів, дослідників, педагогів, методистів і вчителів

обґрунтовують необхідність засвоєння й оволодіння учнями культури спілкування, розкривають роль комунікативної компетенції на вибір професії, вплив на результативність навчальних досягнень школярів.

Мовленнєва культура як складова загальної культури, вміння спілкуватися є одним із найважливіших показників розвиненості суспільства. Оволодіння комунікативною компетентністю стає важливим компонентом професіоналізму спеціалістів різних напрямів. Тому ми розглядаємо важливість вивчення риторики саме в старших класах, оскільки випускник є особливою ланкою між закінченням середньої освіти й вступом у вищі навчальні заклади.

Так, наприклад, питанням формування риторичної культури присвячене дослідження Я. Білоусової. Вона стверджує, що риторична культура є особливим проявом загальної культури людини в межах її риторичної діяльності, і визначення її характерно ґрунтується на значенні поняття риторики як науки, її головних завдань. Суть поняття «риторична культура» є невичерпним, однак ми розглядаємо його у двох аспектах. Перший – як відмінна характеристика особистості риторична культура є показником духовного розвитку, утворених риторичних знань, умінь і навичок, а також здібностей і необхідності у риторичній діяльності. Другий – як діяльнісна категорія, риторична культура старшокласників середніх навчальних закладів сприяє формуванню різнобічних відносин, забезпечує самопізнання, саморозвиток, самовиховання через оволодіння риторичним надбанням, набутими поколіннями.

Також цілий ряд вчених акцентують увагу на тому, що саме риторика розвиває комунікативні здібності, підвищує обізнаність, сприяє формуванню мовленнєвої креативності, культури спілкування старшокласників. Володіння риторикою – це володіння живим, усним, переконуючим словом як засобом багатогранного й різноспрямованого впливу на слухачів, співрозмовників. Воно ґрунтується на культурі мислення, глибокому знанні предмета мовлення, досконалому володінні ним, знанні невербальних засобів ораторського мистецтва,

культури мови [6, с. 81].

Уперше умови формування риторичної культури особистості в закладах середньої та вищої освіти дослідила й аргументувала Г. Сагач, на думку якої, політика держави стосовно питань освіти повинна бути спрямована на відродження національної риторичної спадщини [27, с. 56].

Е. А. Юніна зауважує, що поняття «риторична культура» провляється в понятті філософсько-антропологічної форми культури і розглядається «як ціннісно орієнтована мисленнево-мовленнева діяльність, оволодіваючи якою людина стає духовною особистістю» [34, с. 16].

Риторична культура – це, перш за все, показник духовного розвитку, рівня сформованих риторичних умінь та навичок, здібностей та потреб старшокласників, що сприяє самовдосконаленню, саморозвиткові, самовихованню через оволодіння риторичним досвідом.

Я. Білоусова стверджує, що поняття «риторична діяльність», яке на нашу думку, нерозривно пов'язане з поняттям «риторична культура» – це здатність особистості виявляти свої здібності з моменту виникнення слова (висловлювання) до його виголошення, таким чином удосконалюючи себе [51, с. 277].

Риторика розвиває в людині систему особистісних якостей, перелічимо ті, які вважаємо найголовнішими:

- культуру мислення (самостійність, самокритичність, глибину, гнучкість, оперативність, відкритість мислення, ерудицію);
- культуру мовлення (правильність, виразність, ясність, точність, стислість, доцільність);
- культуру поведінки (ввічливість, тактовність, толерантність, коректність, розкутість);
- культуру спілкування (повага до співрозмовника через вивчення його інтересів, управління поведінкою аудиторії, залучення однодумців, відповідальність за своє слово);

– культуру виконавської майстерності (виразність та доцільність жестів, міміки, правильність дикції та інтонації) [15, с. 3-4].

Дослідниця Я. Білоусова виділяє мовленнєву культуру одним з основних компонентів культури риторичної, вважаючи зміст поняття – риторична культура значно ширшим. Риторична культура – це якісна характеристика особистості, показник духовного розвитку, сформованих риторичних знань, умінь та навичок, а також здібностей та потреб у риторичній діяльності. Це діяльніша категорія, яка реалізується у всіх видах фахової діяльності, сприяє формуванню багатогранних відношень, забезпечує самопізнання, саморозвиток, самовиховання через володіння риторичним досвідом, набутим людством [8, с.14]

Приділимо увагу поняттю «культура мовлення», оскільки в сучасній науковій літературі це поняття співвідноситься, а інколи й ототожнюється з іншими, такими як: «мовленнєва культура», «риторична культура», «риторична грамотність» тощо.

Культура мовлення нерозривно функціонує з таким явищем, як культура мови – це перш за все рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови, а також свідоме, майстерне, цілеспрямоване використання виражальних засобів залежно від ситуації спілкування [17]. Питання культури мови невичерпне, адже його обґрунтуванню й дослідженню доклали зусиль не один десяток науковців.

Найвагомішими ознаками зразкового мовлення, на нашу думку, є:

- правильність, тобто відповідність літературним нормам;
- змістовність – повне розкриття теми, уникнення непотрібної інформації;
- послідовність – логічність та лаконічність викладу думок;
- багатство – використання різноманітних виражальних засобів у межах відповідного стилю, уникнення тавтології, однотипних конструкцій речень;
- точність – залежить від рівня знань та ерудиції особистості та її словникового запасу;

– виразність – виокремлення найважливішої інформації висловлювання і вираження власного ставлення сказаного;

– доречність та доцільність – висловлювання потрібно використовувати коректно, зважаючи на особливості мовленнєвої ситуації.

Культура мовлення нерозривно пов'язана з культурою мислення: якщо думки в людині чіткі та логічні, то і мовлення відповідно логічне. І навпаки: якщо в людини немає власної думки, або говорить про те, чого не розуміє чи взагалі не знає, то й мовлення в неї нечітке, беззмістовне. Уміння підтримати тему розмови, влучність висловлювань, тон самої розмови, вміння вислуховувати мають велике значення, особливо в сучасному суспільстві.

Культура мовлення зобов'язує людей бути уважними до вибору форми звертання, щоб виявити до когось і викликати до себе чиясь довіру, щоб не образити, не принизити як чиясь, так і свою гідність. Культура мовлення зобов'язує людей бути уважними до вибору форми звертання, щоб виявити до когось і викликати до себе чиясь довіру, щоб не образити, не принизити як чиясь, так і свою гідність.

Вивчення культури мовлення, як складової уроку української мови має сприяти формуванню усвідомленої позитивної мовленнєвої поведінки, бо мовна освіта, метою якої є формування професійної компетентності особистості, не обмежується тільки мовним навчанням, як вже зазначалося, вона спрямована на формування мовленнєвої креативності учнів.

Креативність у науковій роботі ми відносимо до особистісних якостей риторики, оскільки «сучасна риторика, керуючись власним досвідом, рекомендаціями психології, соціології, фізіології, іміджології, виробила систему правил, що дають змогу мовцеві освоїти техніку формування престижного, ефективного й ефектного мовленнєвого іміджу, елементами якого є природна поведінка, щире бажання й уміння бути цікавим співрозмовником, розвиток і вияв своїх мовленнєвих можливостей, доброзичливе ставлення до слухачів, упевнена

поведінка у процесі спілкування, артистична манера мовленнєвого виконання тощо» [12, с. 142].

Креативність визначає готовність ламати стереотипи, знаходити нові шляхи розв'язання складних проблем, тобто є внутрішньою здатністю, що допомагає особистості успішно діяти, здійснювати ефективну самопрезентацію. Творчість – це процес, що обумовлює творення нового.

Ми знову підтверджуємо думку, що продукуванню риторичних умінь у сучасній освіті приділяють багато уваги. Під риторичними вміннями більшість авторів радять розглядати уміння, що забезпечують дійовий розвиток особистості як оратора, тобто людини, яка вміє добре говорити, правильно будувати висловлювання й уживати слова, і багато іншого. Ці вміння у сучасній школі допомагають, у нашому випадку – старшокласникам, і на психологічному рівні, наприклад, боротися з такими факторами як: сором'язливість, невпевненість, небажання через брак знань до досягнення високих результатів, невміння суб'єктивно та об'єктивно оцінювати свою діяльність тощо.

Тому, важливу роль у продукуванні риторичних умінь виконує риторична особистість – людина, яка має високий рівень мовної та мовленнєвої компетенції, може відстоювати свою думку, уміло використовує засоби мови.

Під час риторичної діяльності особистості відбувається формування риторичних умінь. Риторичні вміння є важливою властивістю особистості, що базується на відповідних знаннях і навичках та забезпечує готовність виконувати риторичну діяльність.

У психолого-педагогічній літературі термін «уміння» протрактовано як дію чи окрему діяльність, можливість виконання дії. Не існує єдиного визначення поняття «уміння». Т. Назарова та Н. Казанський уміння вважають системою прийомів, що забезпечує готовність та здатність особистості свідомо та якісно виконувати роботу в нових умовах. З погляду Н. Менчинської, вміння розглядаються, як розуміння низки знань та правил, які учні повинні засвоювати

на власному досвіді. Т. Ладиженська, у свою чергу, наголошує на доцільності виділення риторичних умінь, запровадивши їх у програму з риторики для загальноосвітньої школи. За основу методики продукування риторичних умінь дослідниця взяла розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності (говоріння, читання, письмо й слухання).

Зазначимо, що С. Омельчук визначає риторику сучасного учня як мистецтво спілкування, вміння створювати висловлення в різних сферах діяльності [24, с. 54-55]. Тому в освітньому процесі зазвичай враховують три ключові категорії щодо вивчення риторики в освітньому закладі.

Основними категоріями, якими оперують в галузях класичної риторики є логос, етос і пафос [52, с. 10-11]. Наукові словники з риторики дають таке визначення цим поняттям:

– етос (від гр. «характер», «звичай», «норов») – одна з основних категорій класичної риторики, зразкова суспільна й особиста морально-етична поведінка оратора, що потрібна для того, щоб мати змогу впливати на слухачів і переконувати їх [28, с. 43];

– логос (із гр. «слово», «мовлення», «мова», а також «поняття», «думка», «розум») – одне з основних понять (категорій) класичної риторики, що передбачає вибір доцільних словесних засобів, які ритор використовує для вираження задуму промови й аргументації висловленого у зрозумілій і переконливій для аудиторії формі [28, с. 73-74];

– пафос (із гр. «відчуття», «емоція», «пристрасть», «наснага») – одна з основних категорій класичної риторики, яка відповідає за емоційне наповнення промови. Пафос виражається в манері та стилі викладу матеріалу, які передбачають відповідні до авторського погляду емоції [28, с. 95].

Додатково у вивченні риторики розглядають не менш важливу категорію «топос» (із гр. «місце») – загальне місце у промові, аргумент, мотив чи тема, які повторюються в тій самій чи в різних промовах. Топос можна розглядати і як

уміння поставити правильну низку запитань (від загальних до конкретних), створити своєрідну схему для змістовного й логічного з'ясування якогось питання [28, с. 129].

Завдяки цим категоріям, як стверджують більшість сучасних дослідників, формується особистісне відображення молодого людини у слові, оскільки:

- «етос» – слово утверджує моральні ідеали;
- «логос» – слово має бути розумним, нести певну раціональну ідею;
- «пафос» – слово має емоційно впливати на адресата.

А «топос» у свою чергу – уміння складати план, логічно та послідовно розміщувати матеріал майбутнього висловлення, залежно від ситуації, з опорою на зразки.

Бачимо, що в цих категоріях риторики закладено основну мету навчання шкільної риторики на уроках української мови, а саме сформувати й розвинути уміння і навички ефективної комунікації у всіх сферах життєдіяльності.

Риторика в шкільну освіту покликана й уведена сучасними вимогами і перетвореннями в суспільстві, вимагаючи від випускників задоволення потреб комунікативної діяльності.

Відповідно це стимулює нас розглянути закони риторики, якими оперують у своїх працях і дослідники, а саме С. Абрамович, Л. Нечволод, Г. Сагач. Сюди віднесемо такі закони:

- *концептуальний*: формування умінь усебічного аналізу предмета дослідження, побудова задуму й концепції;
- *моделювання аудиторії*: формування й розвиток умінь, які допоможуть мовцеві визначити характерні ознаки (соціально-демографічні, соціально-психологічні, індивідуально-особистісні), тобто «портрет» будь-якої аудиторії;
- *стратегічний*: формування і розвиток умінь розробляти програму діяльності на основі створеної концепції та характеру аудиторії, визначати мету і завдання діяльності;

– *тактичний*: формування й розвиток умінь працювати з фактами, аргументами, задля активізації мисленнєвої діяльності співрозмовника, створення атмосфери інтелектуальної й емоційної співтворчості;

– *мовленнєвий*: розвиток умінь володіти словом;

– *ефективної комунікації*: уміння встановлювати, зберігати й закріплювати контакт з аудиторією;

– *системно-аналітичний*: формування й розвиток умінь, спрямованих на аналіз і рефлексію діяльності, на основі власних відчуттів з метою навчитися робити висновки з помилок. Відповідає за нарощування ціннісного життєвого досвіду [52, с. 11-12].

Отже, ми зазначили й проаналізували значення і вагомість понять «риторика» й «риторизація», а також назвали основні терміни і поняття риторики.

Аналізуючи вищесказане, робимо висновки про те, що в наш час складно уявити сучасну людину будь-якої галузі, яка не вміє конструктивно вести діалог, віднаходити, аналізувати та висловлювати важливу інформацію, коректно спілкуватися. Тому уроки риторики є вкрай важливими в сучасній мовній освіті старшокласників, оскільки, першочергово, допомагають оволодіти навичками спілкування у різних ситуаціях.

Саме поняття риторики в праці ми розуміємо, як науку про переконання засобами мови, як усної, так і писемної, що реалізує потреби людини в різних сферах діяльності та комунікативних ситуаціях.

Розвиток риторичної культури в старшій школі на уроках української мови сприяє продукуванню риторичної компетенції, під якою розуміємо усвідомлене й умотивоване використання учнями риторичних засобів з поєднанням їх розумових, духовних, моральних якостей, які гарантують емоційний вплив на адресата, можливість реалізувати своєрідність особистості, створити індивідуальний і винятковий образ оратора.

На наш погляд, вивчення безпосередньо практичної риторики сприяє

розвитку таких риторичних умінь учнів старшої школи:

- підготовка до публічних виступів та проєктування власного висловлювання (вибір теми, формування мети, добір інформації);
- будування доцільних, риторично змістовних, логічних текстів;
- добирання виражальних засобів;
- сприймання та критичне оцінювання чужих виступів;
- аналізування комунікативних ситуацій;
- використання вербальних та невербальних засобів впливу;
- добирання переконливих аргументів;
- дотримання правил етикету
- уміння слухати співрозмовника.

Проаналізувавши наукову та періодичну літературу з теми, бачимо, що зараз постала гостра потреба розглядати риторичні вміння не лише як комунікативні, а й як окремий предмет дослідження.

Сучасна педагогіка чітко розмежовує поняття «комунікативні вміння» та «риторичні вміння». Комунікативні вміння розглядаються як такі, що сприяють формуванню здатності вирішувати будь-які комунікативні завдання у різних сферах діяльності і ситуаціях спілкування засобами сучасної літературної мови [37, с. 27].

Під поняттям «риторичні вміння» розуміємо, як уміння свідомо впливати на слухачів завдяки мовленню та вмінням, які сприяють розвиткові усвідомленого ефективного мовленнєвого впливу на людину під час різного роду спілкування.

Вивчення риторики на уроках української мови є основою для формування риторичних умінь та навичок, розвитку риторичних здібностей та досягнення високого рівня ораторської, а відповідно риторичної майстерності. Риторичні вміння є складовою комунікативної компетенції учнів, однієї з найважливіших компетенцій навчання. Тому побудова навчального процесу є вкрай важливою і складною й до сьогодні, не зважаючи на значну кількість дидактичного матеріалу

та наукових праць. Питання риторики в старшій школі й до сьогодні потребує створення все нових педагогічних методів, форм навчання, що забезпечували б високий та результативний розвиток здобувачів освіти як комунікативно спроможних особистостей.

1.2. Риторична компетентність учнів старших класів як показник сучасної мовної освіти

Українська мова відіграє одну з найважливіших ролей, оскільки завдяки їй людина не тільки обмінюється інформацією, тобто спілкується, а й орієнтується у величезному просторі інформації. Мова є важливим фактором усіх сфер життя держави: соціально-економічного, науково-технічного та загальнокультурного процесу, відповідно впливає на становлення й розвиток нації, країни, культури, духовності. Відсторонення від української мови, бездуховність і етноцид не можуть сприяти розвитку нації, а дегенерація її означає виродження народу, його занепад, а в кінцевому результаті смерть.

Тому важливим на державному рівні постає питання щодо розвитку мовної особистості, великих обертів набирає питання методики формування комунікативної компетентності в старшокласників на уроках української мови, і тому активно підвищується інтерес в освітніх закладах до рівня риторичної підготовки сучасних випускників.

Сучасна мовна освіта в середній загальноосвітній школі переживає процес реформування. Урахування суспільних функцій української мови зумовило переформатування мети навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, унесення вагомих змін до навчальних програм, зокрема введення в старших класах риторики.

Навчання української мови у вищій школі має спрямовуватися на те, щоб продовжувати формувати особистість, яка вільно володіє засобами української мови в будь-якій мовленнєвій ситуації, аргументовано висловлює свої думки,

дотримується правил мовленнєвої етики [19, с. 291].

Рівень риторичної підготовки учня залежить від формування й розвитку його риторичних умінь. У цьому контексті важливо розуміти суть поняття «риторика», «риторичні вміння» як властивості риторичної особистості. Риторична особистість – це частковий вияв мовної особистості, носій мови, здатний ефективно володіти стратегіями й тактиками впливового, переконливого мовлення за законами риторики.

Розглянемо конкретніше поняття «мовна особистість» задля кращого усвідомлення терміну «риторична особистість». Вища школа сьогодні – найзнаковіший соціальний важіль, за допомогою якого відбувається розвиток молодого покоління. Саме тут має сформуватися мовна особистість. І тому сьогодні так гостро перед освітою, шкільною зокрема, стоїть питання формування всебічно розвиненої особистості, яка широко володіє багатством виражальних засобів рідної мови.

Досягнення мовленнєвої діяльності, її результативність нерозривно залежить від особистості, від рівня розвитку її мовлення, від культури мови. Саме тому сучасні науковці звертають увагу на дослідження такого поняття, як «мовна особистість» (Г. Богін, Й. Вейсгербер, Т. Дрідзе, Ю. Караулов, О. Леонт'єв, В. Маслова, Л. Мацько, І. Суслов, С. Сухих, В. Тарасун та ін.).

Ю. Караулов вважає, що «мовна особистість – це та наскрізна ідея, котра, як показує досвід її аналізу й опису, пронизує всі аспекти вивчення мови й одночасно ламає межі між дисциплінами, що вивчають людину, оскільки не можна вивчати людину поза її мовою» [50, с. 3]. Зважаючи на це, мовну особистість варто розглядати з точки теорії мовленнєвої діяльності, адже учень у процесі навчання в школі освоює всі види мовленнєвої діяльності – аудіювання, читання, говоріння і письмо. Важливо при цьому не розмежовувати мову і мовлення в мовній особистості, адже вони визначають одне одного і тісно взаємопов'язані.

Ми погоджуємося з твердженням, що мовна особистість – це, в першу чергу,

соціальне явище, воно пов'язане із соціально-культурною сферою суспільства. І тому сучасні перетворення вимагають від освіти реформування питання про розвиток комунікативно незалежної особистості, свідомої, здатної до усвідомлення, сприйняття та відтворення інформації. Саме мовна особистість – це носій національної свідомості, української мови, самобутньої культури, загальних знань з рідної мови, умінь креативно використовувати їх у різних видах мовленнєвої діяльності.

Конкретизуємо поняття «риторична особистість», тлумачення якого знаходимо в М. Хлебникової, яка трактує його як «особистість, що активно й результативно (конструктивно) реалізує себе в реальних комунікативних актах, успішно вибирає і здійснює ті чи інші (залежно від конситуації) стратегії, мовленнєвоповедінкові тактики і засоби досягнення прагматичного ефекту (мети)». Погоджуємося з думкою авторки, що риторична особистість – це наступний ступінь реалізації мовленнєвої (комунікативної) особистості. Отже, риторична особистість – це особистість, яка не тільки демонструє високий культурно-комунікативний рівень соціалізації, а й особистість впливова [3, 17 с.].

Характерними рисами риторичної особистості, як зазначає В. Нищета, є володіння комунікативною компетентністю, готовністю отримувати необхідну інформацію, переконувати в правоті своїх думок, впливати на прийняття рішень, відстоювати позиції на основі толерантного ставлення до цінностей та інтересів інших людей [29, 80 с.].

Уточнимо, що в методиці уроку в школі зазвичай виділяють три функції: навчальну (освітню), виховну й розвивальну. Перша забезпечує усвідомлення учнями об'єму знань, друга формує в них приклад поведінки, третя – навички самостійного мислення. До цієї групи часто відносять четверту – комунікативну функцію, що має важливе значення. У нашій науковій роботі поняття «компетентність» розуміємо як спроможність діяти, відповідати певним вимогам суспільства, готовність виявляти знання і вміння у певних конкретно поставлених

ситуаціях.

Теоретичне трактування явища «риторична компетентність» на сьогодні повноцінно репрезентовано в лінгвістичній і педагогічній науках. Не можемо не погодитися з Н. Голуб, яка наголошує, що це «здатність мовця ефективно використовувати мовно-риторичні знання, вміння і досвід для гармонізації всіх видів спілкування, досягнення комунікативної мети, утвердження вищих морально-етичних і патріотичних ідеалів суспільства» [30, с. 137-138].

У першому пункті даного розділу роботи ми зазначали, що В. Ницета стверджує, і ми погодилися з його думкою, що процес риторизації мовної освіти є інноваційним підходом, відповідно саме поняття «риторична компетентність» подає як «інтегративну особистісну якість, яка охоплює оволодіння риторичними знаннями, вміннями та навичками, риторичним потенціалом, які в сукупності визначають здатність і готовність до ефективного та оптимального спілкування, реалізовані й закріплені у досвіді комунікативної і риторичної діяльності» [30, с. 36].

С. Толочко наголошує, що це теоретична та практична здатність «продукувати різноманітні тексти переконливого мовлення в різних видах суспільного й міжособистісного спілкування та публічного мовлення для вмотивованого й аргументованого донесення інформації; вмиле послуговування засобами риторики з метою впливу на адресата мовлення, риторичного й особистісного самовдосконалення й вироблення індивідуального ораторського стилю» [46, с. 333].

Інший ряд науковців, розглядаючи сутність поняття «риторична компетентність», дають йому такі визначення:

- здатність усвідомлено створювати, виголошувати й рефлексувати авторсько-адресний текст мовленнєвого/риторичного жанру відповідно до мети і ситуації публічного мовлення [9, с. 215];
- здатність мовця ефективно використовувати мовно-риторичні знання,

уміння й досвід із метою гармонізації всіх видів спілкування, досягнення комунікативної мети, утвердження вищих морально-етичних і патріотичних ідеалів суспільства [45, с. 36];

– володіння сукупністю взаємопов'язаних якостей, які визначають здатність людини до ефективного спілкування, особистісне ціннісне ставлення до спілкування та досвід спілкування, спрямований на здійснення особистісно й соціально-значущої продуктивної діяльності [9, с. 45].

Варто зазначити, що Н. Голуб виокремлює такі чинники, що закладені в основі визначення риторичної компетентності:

- необхідність у переконливому мовленні в різноманітних видах спілкування (як у суспільному, так і в міжособистісному) – логос;
- потреба суспільства у формуванні вмілого мовця (оратора), який готовий до спілкування та є зразком і носієм високої суспільної моралі, – етос;
- проблема емоційної культури в суспільстві – пафос;
- необхідність досвіду для вибудовування діалогу в різноманітних ситуаціях мовлення [30, с. 141].

Науковці Н. Голуб, Н. Колотілова, Л. Мацько дотримуються думки, що перші три фактори демонструють основоположні розділи класичної риторики, котрі можна визначити як три головні критерії, що засвоєні іншими лінгвістичними науками: критерій істинності – логос, критерій щирості – етос, критерій відповідності мовної поведінки – пафос.

В. Ницета виділяє такі складники риторичної компетентності старшокласників на уроках рідної мови:

- 1) *теоретико-практичний* – сукупність мовних і риторичних знань у контексті їх правильного застосування в мовленнєво риторичній діяльності;
- 2) *організаційно-методологічний* – вміння добирати стратегії й тактики спілкування);
- 3) *процесуально-діяльнісний* – навички спілкування, відповідно до

мовленнєвої ситуації; вміння добирати й використовувати обрані засоби з метою досягнення комунікативної мети;

4) *морально-етичний* – цінності, ціннісні орієнтації, духовність особистості;

5) комунікативна активність – комунікабельність;

б) *впливовість мовленнєвого акту* – володіння експресивно-емоційними засобами мови [22, с. 23].

На наш погляд, розмежувати конкретно ці складники ми не можемо, адже всі вони взаємопов'язані й взаємозалежні.

Цікавою є думка виокремлення складників Л. Мамчур щодо поняття «мовно-риторичної компетентності», розглядаючи його в аспекті національної самосвідомості особистості:

- «лексико-граматична грамотність і багатство словникового складу;
- виразність стилістики та правильність вибору стилю й тону мовлення, вміння спілкуватися, керувати своїм мисленням і мовленням;
- володіння технікою висловлювання (постановкою голосу, технікою дихання, тембром, наявністю відповідних динамічних відтінків)» [44, с.184].

В основу продукування мовно-риторичної компетентності, на наш погляд, закладено народний спосіб мислення, народна свідомість, етнічно-культурна мотивація, національний характер тощо.

Варто зосередити уваг на тому, що до складу риторичної компетентності такі вчені як М. Пентилюк, С. Толочко та Л. Рускуліс відносять відповідні вміння й навички:

- *мовно-риторичні*: сприймання усних та писемних висловлювань різних типів і стилів мовлення й розрізнення видів, жанрів красномовства; аналіз текстів та оцінювання їх за змістом, формою задуму й мовним оформленням; створення власних висловлювань (монологічних, діалогічних, полілогічних) з використанням ключових слів, словосполучень та речень; критичне оцінювання власного висловлювання й висловлювань інших; власні виступи з повідомленням;

– *організаційно-управлінські*: орієнтування в ситуації спілкування; ефективність комунікативної діяльності; зацікавленість у співрозмовнику; об'єднання співрозмовників для досягнення мети спілкування – впливу на аудиторію;

– *пізнавальні*: спостереження, аналіз, зіставлення й структуризація інформації, добір аргументів, системи доказів.

Вважаємо необхідним зупинитися на поняттях «компетентність» і «компетенція», особливо конкретизувати значення останнього. Пояснити особливість їх уживання й розмежування в освітніх документах держави та в контексті наукових робіт у сфері лінгводидактики в сучасних умовах розвитку шкільної мовної освіти.

Ми вже зазначили, що випускники загальноосвітніх закладів повинні володіти сформованою риторичною компетентністю: володіти загальними знаннями про мову, розуміти її механізми впливу, орієнтується в правилах ефективного спілкування, а також володіє таким спілкуванням і виробляє в собі чинники, що забезпечують здатність до результативного спілкування.

У свою чергу, риторична компетенція – це сума особистісних якостей і чинників, які закладені в основі спроможності орієнтуватися в різних, конкретно поставлених, мовних ситуаціях, усвідомлювати наслідки своєї комунікативної поведінки і свідомо нести відповідальність за її результати. Таким чином, риторична компетенція має в собі єдність якостей і чинників особистості, що визначають здатність до продуктивного обміну інформацією, а риторична компетентність, у свою чергу, пов'язується з володінням людиною риторичної компетенції, її власним ціннісним ставленням до спілкування і досвіду спілкування, спрямованого на здійснення особистісної і соціально-значимої продуктивної діяльності. Компетентність визначено як результативну, буттєву особистісну властивість, що містить інструментальні й діяльнісні характеристики й ґрунтується на досвіді успішної діяльності особистості [22, с. 2].

С. Толочко зазначає, що риторична компетентність охоплює такі компетенції:

- *розвинені навички публічних виступів* (організаторські здібності, мнемотехнічні якості, засоби педагогічного впливу тощо);
- *логічну* (вміння чітко й послідовно мислити, дотримуватися логіки викладу, враховувати кожен конкретну мовленнєву ситуацію);
- *психологічну* (врахування індивідуально-психологічних особливостей людей, моделювання психологічного портрета слухацької аудиторії);
- *морально-етичну* (доброзичливість і відкритість, повага до людей);
- *естетичну* (зовнішній і внутрішній стан оратора, орієнтація на морально-естетичні норми, встановлені в суспільстві) [31, с. 54].

В. Герман наполягає на тому, що саме риторична компетенція й формує риторичну особистість. Оскільки риторична компетенція охоплює знання правил і тактики спілкування, побудови конструктивного діалогу, прийомів аргументації, жанрових особливостей мовлення, засобів мовного вираження, техніки риторики; знання загальних законів і принципів мовленнєвої поведінки, можливості їх використання у різних ситуаціях спілкування; оперування в мовленні мовним багатством, засобами аргументації й системою доказів; вміння здійснювати підготовку, планування, аналіз, рефлексію й самооцінку поставленого ситуативного мовлення; володіння невербальними засобами спілкування тощо [13, с. 68].

У структурі риторичної компетентності учнів старшої школи В. Ницета виокремлює такі аспектами комунікативної компетентності:

- теоретико-практичний;
- організаційно-методологічний;
- процесуально-діяльнісний;
- морально-етичний компоненти;

– компоненти комунікативної активності та впливовості мовленнєвого акту, співвідносні з теоретичним, аналітичним, діяльнісним, творчим, конфліктологічним, образно-мовленнєвим, емоційно-вольовим, мотиваційно-оцінювальним аспектами.

Провідними складниками риторичної компетентності визначено риторичні вміння як складні відповідно до авторської номенклатури – стосовно риторичних знань, мовленнєвої ситуації, тексту, цінностей, вербальних і невербальних риторичних засобів, монологічного, діалогічного, полемічного, публічного, власного риторичного мовлення – комплекс яких становить діяльнісне тло процесу її формування [22, с. 3].

Важливо розуміти, що риторична підготовка старшокласників залежить не лише від мовної та мовленнєвої підготовки учнів на уроках української мови, а також у продукуванні їхнього світогляду, громадянської позиції, правової соціальних якостей тощо.

Підбиваючи підсумки вищезазначеного, стає зрозумілим, що формування риторичної компетентності майбутніх випускників школи є одним із провідних питань. Освіта на сьогоднішній день будується так, щоб старшокласники могли на високому рівні володіти словом, вміти переконувати співрозмовника, впливати на нього, добирати і використовувати доречні мовні засоби відповідно до жанру й стилю висловлювання, а також розвивати вміння сприймати та відтворювати зміст чужого мовлення, будувати власне, демонструючи свою ерудицію, культурні надбання й цінності.

У наукових працях є велика кількість визначення риторичної компетентності, наприклад:

– коректна мовленнєва поведінка та невід’ємна частина комунікативної компетентності (О. Бабкіна);

– найвищий рівень комунікативної компетентності, що забезпечує риторичну діяльність людини як здатність створювати, виголошувати текст

відповідно до мети та ситуації (Л. Горобець);

- володіння граматичними, орфоепічними, лексичними, стилістичними нормами та багатим, логічним і виразним мовленням; (І. Вяткіна, Н. Гарифулліна);

- уміння планувати свою мовленнєву поведінку, здатність самостійно користуватися правилами етикету; володіння експресивними, емоційними, логічними засобами мови та здатність спрямовувати ці якості на досягнення запланованого результату (Н. Отводенко);

- сукупність теоретичних і практичних знань із риторики та застосування їх в конкретних комунікативних ситуаціях (О. Чувакін) [35, с. 25].

Ми докладно спробували розглянути трактування поняття «риторичної компетентності», її складники, досліджувані різними науковцями. Тому в нашій роботі, акумулюючи в одне ціле усі значення наведені вище, ми обираємо для себе найбільше нам доцільне визначення поняття «риторична компетентність» – це сукупність теоретичних і практичних знань та вмінь вибудовувати ефективне й оптимальне спілкування, відповідно до ситуації мовлення, що є поштовхом до реалізації власних риторичних ресурсів і виявляє готовність до здійснення професійної діяльності. Відповідно, показником цього розвитку та формування є риторична компетентність, тобто здатність і уміння спілкуватися.

Ми звернули увагу на визначені вченими фактори, що підтверджують необхідність виділення риторичної компетентності. До основних факторів, що підтверджують необхідність виділення риторичної компетентності у шкільній освіті, ми відносимо:

- нагальна потреба переконливого мовлення в різних видах суспільного і міжособистісного спілкування, на що орієнтує риторика (логос);

- необхідність формування образу вмілого мовця (оратора) із внутрішньою готовністю не лише спілкуватися, а й бути відповідальним за сказане, пропагувати високу суспільну мораль, бути її зразком і носієм (етос);

- важливість проблеми емоційної культури в суспільстві (пафос);

– потреба досвіду вільно будувати діалог у різних ситуаціях мовлення із використанням усталених і схвалених суспільством формул, що полегшують спілкування й роблять його бажаним і приємним (топос) [29, с. 141].

Цілком погоджуючись із вищезазначеним, підсумовуємо, що сучасна риторична освіта розвиває в майбутніх випускників цілий ряд особистісних якостей, наприклад: культуру мислення (самостійність, самокритичність, глибину, оперативність, відкритість мислення, пізнання), культуру мовлення (правильність, виразність, чіткість, точність, лаконічність, доречність), культуру поведінки (ввічливість, тактовність, коректність, відкритість), культуру спілкування (повагу до співрозмовника через вивчення його інтересів, управління поведінкою аудиторії, залучення однодумців), культуру виконавчої майстерності (виразність і доцільність жестів, поз, міміки, поглядів, правильність дикції та інтонації), тобто усе те, що потрібно сучасній людині для досягнення успіху як у професійному плані, так і в особистому житті.

1.3. Психолінгвістичні особливості комунікативного розвитку старшокласників

Результативність навчання риторики української мови майбутніх старшокласників залежить від знання вчителем психологічних чинників та їх урахування під час формування риторичних умінь і навичок учнів.

Мета шкільної риторики – сформувати риторичну особистість учнів, їх риторичну компетентність, підвищити мовну й мовленнєву культури, сформувати й розвинути уміння і навички ефективної комунікації у всіх сферах життєдіяльності.

Уроки української мови в старших класах повинні допомагати формуванню комунікативно-пізнавальної компетентності. Початком в організації такої роботи є усвідомлення найкращого шляху для перетворення навчання мови у розвивальний процес – це можливість поставити учнів перед потребою розв'язувати

комунікативні завдання, тобто завдання спілкування. А в процесі мовлення учні переживають різні емоції, і навпаки, власними висловлюваннями, викликають емоції у співрозмовників. Відповідно, обидві сторони спілкування можуть переживати відчуття піднесеності (за умови успішної діяльності та відсутності будь-яких перешкод).

Важливо розуміти, що риторика в шкільну освіту уведена задля полегшення процесу міжособистісного спілкування за участі щонайменше двох осіб. Так, науковець В. Дружинін пропонує розглядати спілкування не лише як предмет дослідження з точки зору психології, а й дивитися на процес спілкування крізь призму її єдності з діяльністю людини. За його словами, потрібно розглядати спілкування, як реалію людських стосунків під час різноманітних видів спільної діяльності людей [4, с. 362-363].

Риторика розробляє систему мовленнєвих умінь, а саме ведення діалогу, розуміти, відтворювати і будувати усні й писемні висловлювання різних видів, типів і жанрів, які вкрай потрібні школярам у найрізноманітніших життєвих ситуаціях, особливо в процесі комунікації. Це нерозривно пов'язано з психологією.

Досліджувана література з даного питання дає нам підстави вважати, що й досі триває цілеспрямований пошук найкращих із можливих та ефективних методів і способів формування риторичної культури мовлення й риторичної компетентності в учнів старшої школи на уроках української мови.

Старшокласники достатньо багато часу приділяють спілкуванню з однолітками. Психолог Л. Божович зауважує, що якщо в молодшому шкільному віці фундаментом для об'єднання дітей є спільна діяльність, то, на відміну від підлітків, пробудження цікавості до занять та інтересів в цілому визначаються, переважно, можливістю широкого спілкування з ровесниками.

Попри це старшокласники переживають труднощі у створенні власних висловлювань в процесі спілкування, наприклад: не вміють розкривати основну

думку власну, і якщо говоримо про урок, то безпосередньо обговорюваного тексту чи висловленої думки; часто частини висловлювання хаотичні і не містять зв'язку між собою; послідовність викладеної інформації неструктурована; порушена стильова єдність; невідповідність змісту й підібраних мовних засобів; відсутні приклади й вагомі аргументи; банально не вміють висловлюватися перед аудиторією. Вважаємо, що причиною цього може слугувати незначна увага на уроках української мови до таких видів мовленнєвої діяльності як: аудіювання, читання, говоріння та письмо, а також недостатня обізнаність учителів з формуванням мовленнєвої та риторичної компетенції учнів цього віку.

Дослідник Б. Бадмаєв констатує думку, що відсутність уміння говорити, висловлювати власні думки відбивається на психічному стані людини і, як наслідок, на мовленні. Тому необхідно починати не з навчання ораторського мистецтва, або майстерності доповідача, а з усвідомлення логіки будови будь-якого висловлення (мети, засобів та результату). Робимо висновок із твердження, що необхідно, в першу чергу, формувати логіку мислення, умінь та навичок, аргументації та переконання.

Як зазначає Л. Виготський, старший шкільний вік є періодом проблемного спілкування. Старшокласники, це та категорія молодих людей, які визначаються із майбутньою професією, вони бажають бути успішними. Комунікативне століття вимагає від них бути обізнаними у сфері обраної діяльності, а також вміти граматично правильно й впевнено спілкуватися, тобто комунікації з іншими людьми в соціумі.

Старший шкільний вік – це один з найважливіших етапів життя людини, тому що саме в ньому багато джерел і починань всього подальшого становлення особистості. Вік цей нестабільний, ранимий, важкий і, як виявилось, більше, ніж інші періоди життя, залежить від реалій довкілля [18, с. 135].

Відтак у соціальному плані старшокласник (підліток) залишається школярем, але у його внутрішньому середовищі відбувається мотиваційна

порожнеча. Тобто попереднє мотивування молодшого школяра ліквідоване, а нових, заснованих на вищому рівні, поки що не сформовано. Навчання на цьому етапі, яке забирає велику частину доби, має переважно індивідуальний характер.

У цей період у старшокласників простежується здатність самостійно робити загальні висновки на прикладі власних помилок і, навпаки, робити самостійні висновки на основі загальних похибок, тобто здатність до індукції та дедукції. Відтак, на уроках у старшій школі рекомендують використовувати такі методи навчання, як індуктивний і дедуктивний. Індуктивний забезпечує перехід від одиничного до загального в пізнавальному процесі. Його доречно використовувати, коли матеріал має фактичний характер чи пов'язаний із формуванням понять. Дедуктивний навпаки забезпечує перехід у пізнанні від загального до конкретного. Учитель спочатку повідомляє загальне твердження, правило, а потім крок за кроком починає на конкретних завданнях демонструвати зазначену інформацію. Зазначаємо, що в цьому віці підлітки вже знають і вміють користуватися гіпотезами.

Таким чином, розвиток раціонального пізнання у старшокласників досягає такого рівня, що вони виявляються максимально спроможними до виконання всіх видів розумової роботи дорослої людини, включаючи найскладніші.

Старший шкільний вік характеризується тривалим розвитком загальних і спеціальних здібностей дітей на базі основних провідних видів діяльності: навчання, спілкування і праці [26, с. 139].

Т. Ладиженська стверджує, що в спілкуванні продукуються і розвиваються комунікативні здібності учнів, які включають уміння вступати в контакт з малознайомими або незнайомими людьми, домагатися їх прихильності і порозуміння, досягати зазначених цілей. У праці йде активний процес становлення тих практичних умінь і навичок, які в майбутньому можуть знадобитися для вдосконалення професійних здібностей [53, с. 87], що вкрай важливо для майбутніх випускників.

Як вже зазначалося, учні цього віку завдяки спілкуванню набувають досвіду комунікації, організаторських та ораторських здібностей. Старшокласники стають все більш упевненим у собі й успішним. І цьому, зазначимо, сприяє риторика в шкільній програмі, яку ще називають «наукою успіху».

Успішною людиною називають таку, яка може презентувати себе в соціумі, тобто оволоділа навичками ефективного спілкування. Тому одним із ключових векторів освітнього процесу стає формування мовленнєвої та мовної компетентностей особистості, яка ефективно оперує стилістичними, текстотворчими, риторичними знаннями [34, с. 58].

В. Шуляр розглядає формування риторичної особистості у процесі забезпечення літературної освіти старшокласників. Дослідник зауважує, що необхідно спрямувати розвиток учня на формування в нього культури мислення, мовлення, поведінки, спілкування, виконавської майстерності.

Науковець пропонує розвивати кожну з цих компонентів як систему компетенцій, які мають такі якості:

- *мислення* (самостійність, самокритичність, глибина, гнучкість, оперативність, відкритість, ерудиція);
- *мовлення* (правильність, виразність, точність, ясність, стислість, аргументованість, ємність);
- *поведінка* (коректність, толерантність, конструктивність, ввічливість, невимушеність);
- *спілкування* (дотримання принципів еристики під час наукової полеміки);
- *виконавська майстерність* (правильна дикція, інтонація, доречна міміка, жестикуляція [5, с. 47–48].

За словами Г. Новікової, для старшокласників доречно влаштовувати факультативи з театрального мистецтва, де повноцінно практично можна опанувати ораторськими уміннями та навичками. Вона наголошує на тому, що театр – мистецтво синтетичне. Така особливість забезпечує розвиток умінь

правильно і красиво говорити, триматися перед аудиторією [25, с. 52]. Ми вважаємо, що на таких уроках кожен старшокласник матиме можливість спробувати себе в іншому амплуа, певній ролі, тим самим, розвиваючи уяву, художній смак та почуття, позбутися страху виступу перед аудиторією, подолати психофізіологічні перешкоди. Така форма уроку забезпечує позитивний вплив на всі психічні процеси – відчуття, мислення, сприйняття, уяву й пам'ять.

Досить цікавим у дослідженнях є обґрунтування процесу запам'ятовування як з боку слухачів, так і з боку мовця, оратора (процес запам'ятовування тексту промови). В. Федоренко в своїх дослідженнях пропонує розглядати функціонування пам'яті разом з учнями, подаючи матеріал у вигляді лекції з елементами бесіди й ігор. Такий підхід допомагає подати учням теоретичні відомості, і залучає емоційну складову кожного, що в свою чергу допомагає кращому усвідомленню і запам'ятовуванню інформації. Також він радить скористатися візуальними засобами навчання (опорні конспекти, таблиці, схеми, презентації, відеоролики тощо), а також пам'ятати про об'єм інформації, яку учні можуть сприйняти в цьому віці.

Більшість науковців наголошують, що при розгляді питання запам'ятовування інформації не слід забувати про такий елемент, як увага, адже ці процеси дуже тісно пов'язані між собою, а на наш погляд, ще й взаємозалежні. Ця взаємозалежність, на нашу думку, пов'язана з таким аспектом розвитку риторики, як максимально довге й ефективне забезпечення постійної уваги аудиторії.

Так, В. Бондаренко пропонує використовувати такі прийоми підтримки уваги:

- питання до аудиторії або організація дискусії (довгу лекцію важко сприймати, тому такий прийом покликаний зробити не тільки паузу в монологі, а також сприяє рефлексії);

- звернення до окремих слухачів (особливо у випадках, коли така людина відволікається, й таким чином заважає оратору або іншим слухачам);

- несподіване коротке відхилення від теми (пауза для відпочинку, але не варто зловживати часом та використовувати багаторазово);
- демонстрація предмета (задля переключення уваги з оратора на інший об'єкт, або фокусування на певній особливості предмета розмови);
- наближення до слухачів (цей прийом доволі дієвий особливо у малих групах або на уроках у школі, оскільки дає змогу контактувати з аудиторією, а подекуди й контролювати діяльність слухачів);
- розважальні елементи (особливо в другій половині виступу);
- «закон краю» (найбільше запам'ятовується початок та кінець промови, тому варто озвучити ключові моменти на початку, а потім повторити у висновках наприкінці) [42, с. 21].

Варто зазначити, що найлегше і найефективніше увагу слухачів утримати недовгою, насиченою, жвавою й емоційною промовою перед невеликою кількістю слухачів. Однак не завжди можна організувати доповідь при сприятливих умовах. Саме тому виділяють періоди уваги, що приблизно дорівнюють 10–15 хвилинам. Максимальний занепад сприйняття припадає після третього періоду – це приблизно 45-та хвилина. Зазначимо, що велике значення в навчальному процесі має переключення уваги, адже підтримує необхідний рівень працездатності.

Нікітіна пише, що: «процес спілкування не вичерпується усним повідомленням, важливу роль при цьому відіграють невербальні засоби інформування. Важливе значення для утримання уваги аудиторії має зоровий контакт, що супроводжує мовлення. Варто дивитися безпосередньо в очі слухачам, використовуючи фрази: «Ви розумієте ...», «Ви також помітили, що, ...», «Як Ви знаєте, ...». Це подобається людям, оскільки свідчить про те, що промовець бачить їх [33, с. 95].

Бачимо, що сприйняття для старшокласників набуває форми складного інтелектуального процесу, викликаного попереднім досвідом, наявними знаннями

та інтелектуальним можливостями.

Отже, розглянувши психолінгвістичні особливості старшокласників, варто зазначити, що простежується тісний зв'язок між риторикою й психологією. Він зосереджений у тому, що курс «Риторика» в шкільній освіті послуговується теорією психології, її дослідженнями, пов'язаними особливо з вивченням особистості старших школярів, психічних процесів та явищ, емоційно-вольової сфери.

Висновки до I розділу

Охарактеризувавши сутність поняття риторики, що уведено в шкільну освіту старшої ланки як курс «Риторика», варто зазначити, що вона є провідною діяльністю в сучасній освіті, яка набирає обертів. У сучасних літературних джерелах часто зустрічаємося з цим поняттям, оскільки педагогічний процес має здатність постійно розвиватися. Тракуємо «риторику» як науку про переконання засобами мови, як усної, так і писемної, що реалізує потреби людини в різних сферах діяльності та комунікативних ситуаціях.

А відтак, завдяки своїм властивостям риторика формує та розвиває провідну комунікативну компетентність. Ідея компетентнісного підходу – це віддзеркалення відповіді щодо питання, який результат освітнього процесу потрібен сучасному суспільству. Такий підхід розкриває в собі здатність мовця (учня) використовувати риторичні знання, уміння, навички й досвід задля злагодженої взаємодії всіх видів спілкування, утвердження морально-етичних ідеалів суспільства.

Сьогодні уроки української мови повинні будуватися так, щоб старшокласник набував навичок комунікативності організаторських здібностей. Адже сучасний випускник повинен вміти вирішувати поставлені перед ним конкретні ситуації, творчо, самостійно приймати рішення і бути відповідальним за них. Зважаючи на це, шкільна освіта формує новий тип особистості, якій були б

притаманні такі характеристики: індивідуальність, творча активність і здатність орієнтуватися на майбутнє, вміння передбачати, фантазувати, без проблем підлаштовуватися під нові види діяльності навіть у ситуації невизначеності. Це передує необхідності перейняття сучасними учнями важливих особистісних якостей, таких як: психологічна, організаційна готовність до виконання життєвих завдань, опираючись при цьому виключно на власний розум, і несучи відповідальність за них; висока умотивованість щодо досягання життєвого успіху; здатність до накопичення й раціонального використання власних знань.

Діяльність школи буде ефективною, якщо працюватимуть творчі педагоги з високим потенціалом професійної компетентності, які зуміють правильно виділяти специфічні функції в навчально-виховному процесі: постійне урізноманітнення та пошук ефективних форм, прийомів, методик, методів роботи тощо.

При сприятливих умовах, усвідомивши поняття «риторика», її завдання, компоненти й опанувавши даний курс, випускники стануть упевненими в собі та успішним в подальшій своїй реалізації. Відбудеться активне соціальне становлення молоді. Ці впливи формують фізично й духовно здорову особистості, здатну вдосконалюватись і розвиватись.

Здобуваючи освіту, людина проходить процес розвитку, під час якого формуються її психічні якості й принципи поведінки. На ці процеси можна впливати за допомогою шкільної риторичної освіти, змінювати або вдосконалювати окремі особливості особистості, адже завдяки формі навчального процесу вчитель збагачує і будує соціальний досвід дитини.

Уроки риторики першочергово повинні бути спрямовані на розвиток чуття мови, абстрактного мислення, емоційної пам'яті, результативних видів мовленнєвої діяльності. Тобто формувати особистість, яка зможе підтримати бесіду й продуктивно налагоджувати спілкування.

РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ УЧНІВ 10-11 КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Методичні аспекти формування риторичних умінь учнів

У методиці шкільного уроку зазвичай виділяють три функції: навчальну (освітню), виховну й розвивальну. Перша забезпечує одержання учнем бази знань, друга формує в нього образ поведінки, третя - навички самостійного мислення. До цієї класифікації ми відносимо не менш важливу четверту функцію – комунікативну.

Зміст і методи навчання учнів загальноосвітніх шкіл (гімназій, коледжів, ліцеїв, тощо) України, що будуються на засадах гуманізації та демократизації соціуму в цілому, гуманізації та гуманітаризації освіти зокрема, закладати основи культури мовлення, передували закріплення риторики в шкільні програми з українські мови. Основними завданнями, що закладено в курс «Риторика» є формування як загальної культури, так і культури мислення, мовлення, творення риторичної особистості. Риторика повинна сформувати в учнів уміння й навички чітко, доречно, структуровано висловлювати свої думки, при цьому дотримуючись правил послідовного висловлювання задля вміння переконувати.

У ході дипломного дослідження стало зрозуміло, що узагальненими пріоритетами в навчанні риторики на уроках української мови повинні бути два рівні цільового направлення, які вимагаються державним замовленням:

1. *загальносоціологічний* – виховувати громадянина-патріота своєї держави, формувати мовно-риторичну особистість елітарного типу);
2. *педагогічний* – орієнтуватися на систему цінностей (національних, державних, освітніх, родинних тощо); створювати умови для самореалізації, самовираження і самоутвердження особистості [10, с. 19].

Н. Голуб зазначає, що для визначення змісту риторики української мови як

навчальної дисципліни мають значення такі чинники: її суспільне значення, професійне спрямування, лінгвістична база, прикладний характер і філософський зміст [10, с. 19].

У програмі для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів чітко визначено мету сучасної вищої освіти, яка полягає у формуванні інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), відзначається активною громадською позицією, готовністю до подальшого професійно орієнтованого навчання, спроможна самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та дієво їх реалізовувати [41, с. 4].

Якщо аналізувати програму профільного навчання з української мови, то бачимо, що основною метою в цьому класі є:

- формування в учнів загального уявлення про риторичку як лінгвістичну науку і науку публіцистичного мовлення, мовні засоби монологічного, діалогічного, полілогічного мовлення;
- системне ознайомлення із поняттями «аргументація», «дискурс»;
- удосконалення умінь будувати комунікативно доцільне, змістовне, виразне висловлювання;
- поглиблення знань про мовну систему, систематизація і поглиблення знань про синтаксиспростих, складних речень, різні способи вираження чужого мовлення;
- формування умінь і навичок уживання різноманітних синтаксичних конструкцій у мовленні з урахуванням їх виражальних можливостей;
- опанування навчального матеріалу про офіційно-діловий, публіцистичний художній, епістолярний, конфесійний стилі мовлення, типологію текстів, стилі усного і писемного мовлення,

- оволодіння граматичною стилістикою, фігурами синтаксису, стилістичним аналізом тексту;

- формування умінь і навичок спілкування українською мовою у професійно-діловій сфері;

- формування культури ведення дебатів, дискусій, полеміки, диспутів тощо;

- дотримання правил спілкування і культури мовлення;

- розвиток і вдосконалення умінь і навичок сприймати почуте і прочитане, відтворювати і створювати усні й письмові висловлювання різних типів, стилів і жанрів, формування умінь і навичок роботи з тестами (текстом твору, переказу з творчим завданням);

- узагальнення і повторення складних тем з усіх розділів програмного курсу української мови через призму практичної та функціональної стилістики, підготовка до державної атестації та зовнішнього тестування [41, с. 25].

За А. В. Нікітіною дисципліна «Риторика» розв'язує завдання:

- сформувати знання основних науково-теоретичних та історичних категорій і законів риторики, основ ораторського мистецтва;

- виробити риторичні уміння й навички як способи впливу на аудиторію, сформувати риторичну особистість сучасного фахівця: овести розгорнутий монолог, конструктивну, ефективну бесіду на будь-яку тему в професійному середовищі, у офіційних і неофіційних обставинах;

- оволодіти культурою діалогу та полілогу, полемічним мистецтвом (диспут, полеміка, дискусія), володіти етикою оратора;

- формувати індивідуальний образ автора, власний ораторський стиль; розуміти й виявляти риси національної своєрідності виступів та риторичних текстів із скарбниці українського красномовства [33, с. 5].

Можемо стверджувати, що програма старшої школи пронизана розвитком в учнів комунікативної компетентності й ораторської компетентності. Відтак, риторика на сучасному етапі в українській вищій школі є важливою формою

підвищення освітнього і культурного рівня майбутніх спеціалістів, гарантією добірно нового правління суспільних відносин і засобом канонізування першенства високої мовної культури в усіх сферах суспільного життя та державотворчої ролі української мови.

Розглядаючи шкільний курс риторики, старшокласники знайомляться з технікою підготовки виступу, його структурою, способами виголошення промови, виражальними засобами риторики, вчиться аналізувати риторичні тексти, готувати публічні виступи, виконувати риторичний аналіз промов тощо. А це стимулює актуалізацію й узагальнення набутих учнями знань зі стилістики, лінгвістики тексту, теорії літератури і на цій основі сформувати практичні вміння та навички мовної й мовленнєвої майстерності. Це стимулює учнів образно, логічно й послідовно мислити.

У своїй роботі ми риторику розглядаємо як елемент сучасного уроку з української літературної мови, що навчає старшокласників результативної злагодженої українськомовної комунікації у соціальній сфері, допомагає успішній організації навчально-виховного процесу і формуванню риторичної компетенції. Головним завданням курсу вважаємо виховання мовно-риторичної особистості учня як носія високо рівня красномовного, ерудованого типу української культури.

Багато дослідників у своїх працях зазначають, що головними засобами риторики української мови досягається завдання соціологізації особистості, вирішення на сьогодні вкрай важливих питань проблем суспільної україномовної практики, серед якої: занепад мовної культури, мовна агресія, стилістична криза і загальна деформація комунікативної сфери тощо. На сьогодні вкрай чітко виражена залежність соціального статусу людини від рівня її мовної і мовленнєвої культури. Тому одне із завдань риторики української мови в школі й у цілому в навчальній сфері:

- удосконалюючи рівень мовно-риторичної підготовки майбутніх

випускників, допомагати розширенню функціональних можливостей мови і сфер її застосування;

- поновленню і збагаченню активного словника носіїв мови в суспільстві;
- посиленому розвитку й популяризації української термінології;
- посиленню процесів демократизації й інтелектуалізації української мови;

вирівнюванню, поповненню, розвитку і збагаченню жанрового диференціювання різних функціональних стилів; здійсненню прориву у середовище комп'ютерних комунікацій; завоюванню позицій у міжмовних інтерфейсах, у фондах державних стандартів України тощо.

З огляду на субстанціональні ознаки розуму (широкий активний словник, оперування багатогранністю значень слів, логічними складниками національної мови, лінгвістичними знаками та їх змістом у процесі обміном інформації) ми риторично на уроках української мови простежуємо як відчутний засіб планомірного формування розумової здатності нації. А це, як стверджується науковцями – провідний аспект у розв'язанні комунікативних завдань і важливий для учнів суспільний процес.

Л. Пентелюк доцільно зазначає, що «курс риторики покликаний дати учням міцні знання основ ораторської майстерності, сприяти формуванню вмінь і навичок в усіх її розділах: у виборі теми, збиранні матеріалу; плануванні, композиції, використанні засобів мови, фігур, правильності, виразності мовлення» [38, с. 5].

У процесі вивчення дисципліни учні, крім засвоєння теоретичних знань (історії розвитку риторики, законів риторики, організаційних форм педагогічного мовлення тощо), оволодівають і практичними вміннями, які на наш погляд є першочерговими, сюди відносимо:

- вмінням використовувати невербальні засоби спілкування у взаємозв'язку з вербальними;
- впливати на слухачів у процесі обміну інформації;

- установлювати контакт зі співрозмовником (аудиторією);
- послідовно викладати дидактичний матеріал;
- привертати увагу слухачів у процесі подачі даного матеріалу;
- проводити ділову бесіду;
- уміти вести діалог тощо.

У сучасній практиці навчання риторичного мистецтва визначними є такі методичні прийоми:

- спостереження над мовленнєвою поведінкою оратора;
- самоспостереження з метою вдосконалення власного мовлення в кожній конкретній ситуації;
- аналіз дискурсу, самоаналіз власного виступу;
- порівняльний аналіз текстів, редагування, порівняльний аналіз відредагованих текстів і тих, що потребують правки;
- створення текстів різних мовленнєвих жанрів (доповідей, виступів, повідомлень, рефератів, діалогів, ювілейних промов, приватних листів) розмітка тексту знаками.

Риторика в поєднанні вже із зазначеними науками стилістико, культурою мовлення, лінгвістикою, а найголовніше лінгвістикою тексту спрямовані на формування мовленнєво спроможної особистості.

При цьому, як зазначає М. Пентилюк, засвоюючи матеріали стилістики, культури мовлення, лінгвістики тексту, учні розвивають риторичні вміння і навички, найголовніші з яких є:

- сприймати усні й писемні висловлювання різних типів і стилів мовлення;
- аналізувати тексти, висловлюючи власну думку про зміст і форму вираження;
- будувати висловлювання різної тематики і структури;
- оцінювати текст з погляду його змісту, форми, задуму й мовного оформлення;
- створювати висловлювання монологічного й діалогічного характеру відповідно до задуму, використовуючи ключові слова і речення, надаючи виразності його

мовному оформленню;

- розрізняти види, жанри красномовства й оцінювати їх ефективність, рівень впливу на аудиторію;
- критично оцінювати власні висловлювання й редагувати їх, удосконалюючи їх зміст і виступати із власними повідомленнями з урахуванням ситуації мовлення [38, с. 5].

Ми детально переглянули кожен з цих пунктів, і зрозуміли, що в основі продукування означених умінь лежить текст. Відповідь на питання, як взаємопов'язані у засвоєнні теоретичних відомостей з риторики й формуванні риторичних умінь і навичок дисципліни лінгвістика та стилістика, можна дати, з'ясувавши найголовніші питання лінгвістики тексту в шкільному курсі української мови.

Ми підтримуємо думку методистів О. Горошкіної, Т. Донченко, М. Крупа, Л. Мацько, А. Нікітіна, М. Пентиліук, що побудова форми уроку на методиці реалізації компетентнісного підходу і формування мовної компетенції та риторичної компетенції, найдієвіше реалізуються на основі і навчання навичок на текстовій основі, формуючи усіх вище перелічені уміння й навички.

Ми визначили для себе, що в основі формування риторичних умінь знаходиться текст. Риторичний текст є одним із засобів формування риторичних умінь школярів. Відомості про текст, його структуру, особливості, категорії, передбачені шкільними програмами, повинні забезпечити формування комунікативної компетенції учнів, риторичної компетенції, а саме розвивати уміння будувати усні й письмові висловлювання.

Детальніше охарактеризуємо поняття «текст» і зазначимо, що його визначення належить до одного з дискусійних питань, яке постійно обговорюється й описується науковцями різних галузей: одні особливу увагу звертають на усну форму тексту (О. Біляєв, О. Гойхман, І. Зимня, Т. Ладиженська, О. Лурія, Т. Надеїна, І. Синиця, М. Стельмахович); інші оглядають текст як елемент писемного

мовлення (М. Бахтін, І. Гальперин, В. Мельничайко, М. Пентиліук, І. Синиця); деякі вчені враховують монологічність тексту (Д. Баранник, С. Єрмоленко, А. Коваль, О. Пономарів); ще одна категорія науковців акцентують увагу на особливостях діалогічного тексту (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, Е. Палихата, Є. Пассов).

Сьогодні текст чи інше його термінологічне вираження («складне синтаксичне ціле», «мовленнєвий продукт», «словесний витвір», «надфразна єдність» тощо) розглядається як сукупне явище, що має деякі закономірності в побудові. І по сьогодні в літературі немає єдиного твердження поняття «текст»

Хоча й донині в навчальній літературі немає однозначного визначення цього поняття і часто використовується не в термінологічному значенні. Наведемо декілька визначень.

Текстом називається сукупність речень (кількох чи багатьох), які послідовно об'єднані за змістом і побудовані відповідно до правил певної мовної системи. Він виступає засобом відтворення зв'язного мовлення, тобто висловлювання, частини якого пов'язані між собою темою, основною думкою і структурою [50, с. 4].

В енциклопедичному виданні за редакцією В. Русанівського подано таке пояснення терміна: «Текст – писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлювань, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими, формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дискантному плані спільною тематичною і сюжетною заданістю [51, с.627]». У словнику лінгвістичних термінів: «Текст – повідомлення, яке складається з кількох (чи багатьох) речень, характеризується змістовою й структурною завершеністю і певним ставленням автора до змісту висловлювання [24, с. 303]». Перше трактування обґрунтовується на формах вираження усного/писемного тексту й смислових, формально-граматичних зав'язках, а в другому виділено структурну організацію тексту.

А. Коваль тлумачить поняття «текст» як: 1) реально висловлене речення або

сукупність речень, що можуть, зокрема, служити матеріалом для спостереження фактів даної мови; 2) уся сума (сукупність) актів мовлення, створених колективом носіїв цієї мови; 3) текст – водночас і процес вирішення екстралінгвістичних завдань мовними засобами, і продукт цього вирішення; 4) текст – це об'єднана смисловим зв'язком послідовність одиниць мовлення: висловлень, абзаців, розділів та ін. [53, с. 5].

Як бачимо, текст – поняття складне й багатоаспектне, що представлене в усній або писемній монологічній або діалогічній змістовій і структурній завершеній системі з декількох чи багатьох речень, які містять інформаційне навантаження, а також можливе ставлення автора до висловленого повідомлення.

Одиницями тексту є висловлення (реалізоване речення), надфразна єдність (низка висловлень, об'єднаних семантично і стилістично в один фрагмент); на композиційному рівні виділяються одиниці іншого плану – параграфи, глави, розділи, підрозділи.

Голуб Н. зазначає, що на заняттях з риторики української мови текст виконує різні, в тому числі специфічні, функції:

- засобу реалізації авторського комунікативного задуму;
- стимулу вдосконалення власних умінь і навичок текстотворення;
- засобу навчання і виховання;
- зразка для побудови власного висловлювання;
- засобу контролю.

Ефективність текстової діяльності пов'язують із наявністю текстової компетентності, мети, що визначає:

- текстотворчу діяльність;
- знань мови (коду) і текстотворчих можливостей мовних одиниць різних рівнів;
- каналів зв'язку;
- адресата; зв'язків з дійсністю;
- знань автором і адресатом правил мовленнєвого спілкування.

Для процесу текстотворення важливе значення мають знання текстової норми і її складників (комунікативно-прагматичних, формування змістового плану тексту, жанрово-стилістичних, композиційно-мовленнєвих і норм технічного оформлення). Важливою функцією тексту є використання його як орієнтувальної основи для іншої діяльності, зокрема, комунікативної [54, с. 20].

М. Пентилюк пропонує здійснювати «аналіз тексту за такою послідовністю: визначення виду красномовства, форми викладу, жанру; з'ясування теми висловлювання; аналіз структурних особливостей і виражальних засобів та невербальних елементів; підсумок щодо реалізації комунікативного завдання» [36, с. 106].

Л. Мацько, О. Мацько наполягають на вивченні риторики, як будь-якої іншої науки, щоб вона не перетворилась на суто словесну й віртуальну. Науковці говорять про широке осягнення предмета і сфери риторики. Вони визначають риторичку саме як текстотворчу науку, у якій чільне місце посідають закони мислення і мовлення, механізми продукування тексту усного й писемного [24, с. 7].

Сьогодні дуже актуальним питанням у сучасній мовознавчій науці є вживання та розуміння поряд із терміном «текст» поняття «дискурс». Дискурс – це: 1) у широкому розумінні текст з контекстом, тобто умовами його використання, у вузькому розумінні – це комунікативна подія між адресантом і адресатом під час комунікації; 2) розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості; 3) найважливіший складник мовленнєвої події, мовленнєвий і невербальний обмін, що протікає в мовленнєвій ситуації.

На даний момент поняття «дискурсу» не виділяється в шкільній програмі. Попри це учні повинні розуміти, що основною складовою мовленнєвої діяльності є дискурс – «текст у дії», у якому зосереджено ставлення мовця до висловлюваного, враховуючи мовлення співрозмовника і мовне середовище, що

поєднується за допомогою цілісності, зв'язності, структурної та смислової завершеності і має прямий зв'язок до риторики. Можна сказати, текст – це те, що є продуктом мовлення, а дискурс – це текст, що реалізується через мовлення в поєднанні з позамовними питаннями.

Зважаючи на вище сказане, ми можемо з впевненістю стверджувати, що відомості з лінгвістики тексту відіграють одну з ключових ролей для формування риторичних умінь і навичок старшокласників, завдяки текстоцентричному підходу навчання української мови. Цей аспект передбачає постійне опрацювання текстів різних типів, стилів і жанрів, що, звичайно, впливає на удосконалення риторичних умінь з урахування принципів наступності й перспективності.

Формування риторичних знань – складний і довгий процес, який завдяки постійній роботі зі словом і текстом. Цей процес можна поділити на два етапи – формувально-практичний (основна школа) і теоретико-практичний (старша школа).

Основними формами роботи на першому етапі можуть бути:

- навчальне, аналітичне читання текстів з конструюванням питань до тексту, виразне читання віршів, текстів різних жанрів;
- проникнення в авторський задум тексту через аналіз ключових слів, які розкривають головну ідею тексту;
- добір заголовків (назв) до текстів, критичне осмислення, обговорення їх;
- формування лексикографічної культури через роботу зі словниками різних типів (тлумачний, орфографічний, орфоепічний, синонімів, антонімів, паронімів, омонімів тощо);
- переказ художнього тексту (стислий, розгорнутий) зі збереженням основного авторського вмісту і стилю;
- вправи з техніки мовлення, виразного читання художніх текстів, виголошення власних промов залежно від ситуації мовлення;
- коротке усне повідомлення про прочитаний у підручнику (газеті, журналі)

матеріал з його оцінкою; розповідь про прочитану книгу, переглянутий спектакль, відвідану виставку, екскурсію, переглянуту (прослухану) передачу;

– повідомлення із власного життєвого досвіду відповідно до різних ситуацій (побутового, громадського життя);

– стимуляція творчості учнів на рівні творення казки, вірша на задану тему тощо;

– написання листів, заміток до газети, на радіо, телебачення з актуальних проблем суспільного життя, з проблем культури, навчання тощо.

Проте нас цікавить найбільше другий етап формування вмінь риторики учнів. Як ми вже зазначали, обидва етапи прослідковуються в шкільних програмах протягом всього навчання основної й старшої школи. Так, у 5 – 9 класах можемо побачити в кінці кожного розділу мовної, лінгвістичної змістової лінії, що введено рубрику «Текст (риторичний аспект)», а в старших класах передбачено спеціальні уроки риторики, які стосуються таких тем, наприклад: «Риторика як наука й мистецтво слова», «Основи ораторського мистецтва», «Техніка підготовки ораторського виступу», «Види красномовства», «Види (роди) промов» і т. д.

Відповідно до програми з української мови для 10–11 класів формування риторичних умінь і навичок учнів здійснюється у двох напрямках:

1. Теоретичні основи риторики як науки.

Головна мета - ознайомити учнів з поняттям «риторика».

У цьому пункті риторика користується вміннями й навичками, які учні освоїли з розвитку мовлення, виразного читання, теорії літератури, стилістики, культури мовлення.

2. Практична риторика.

Головна мета – навчитися об'єднувати засвоєні знання з усіх вивчених розділів мовознавства й уміти гармонійно поєднувати їх над змістом висловлювання та його формою. Практичні форми роботи передбачають приділення уваги таким видам писемного мовлення, як діловий лист, ведення

щоденників, написання доповідей, рефератів, конспектів, публіцистичних статей, Така самостійна робота сприяє формуванню творчих здібностей старшокласників.

У курсі риторики розглядають такі перспективи:

а) зацікавлення інтересу до проблем мовлення, спілкування; наук, предметом вивчення яких є спілкування, мовлення, текст;

б) готовність вивчати літературу з риторики, уміння орієнтуватися в ній, знання термінології, необхідної для вивчення питань риторики;

в) здатність по-новому, з погляду риторичної системи, бачити, усвідомлювати й використовувати здобуті уміння й навички усного та писемного мовлення;

г) ознайомлення учнів з основними видами мовленнєвої діяльності: сприйняття мовлення, його структура, швидкість і точність реакції в діалозі, зворотний зв'язок тощо.

Дослідники формування риторичних умінь і навичок учнів можна подають у вигляді п'яти ліній, що проходять через увесь курс шкільної риторики.

1) Перша лінія – це теоретичний матеріал з елементами історії, засвоєння понять, термінів риторики, законів, компонентів, розвиток риторики як науки, зв'язків, структур і моделей.

Це основа, яка забезпечує свідоме засвоєння його практичної частини, формує риторичне мислення. На цьому етапі учитель звертає увагу учнів на те, що успіх виступу залежить від ретельної підготовки. Тому радить конспектувати певні виписки, складати план, конспект, виділяти ключові слова, які є основою виступу тощо.

2) Друга лінія – читання, аудіювання, риторичний аналіз класичних зразків з сучасної практики ораторів, журналістів, письменників, політиків тощо.

Ця лінія повинна бути підкріплена методичними рекомендаціями до аналізу текстів. Важливо знати, що аналіз риторичного тексту передбачає визначення теми, основної думки, переказ з різним ступенем близькості до тексту, складання

плану, віднесення тексту до певного виду красномовства на основі його жанрових особливостей, визначення залежності мовного оформлення від комунікативного завдання.

Орієнтовна схема аналізу може бути такою:

1. Визначити вид красномовства, форму викладу (монолог, діалог), жанр висловлювання.
2. З'ясувати тему висловлювання, комунікативне завдання мовця. Назвати умови спілкування (місце, час).
3. Визначити структурні особливості, виражальні засоби (тропи, риторичні фігури) та їх стилістичну роль у тексті.
4. Назвати невербальні засоби спілкування (якщо вони є).
5. Зробити висновок про реалізацію комунікативного завдання в мовленнєвій ситуації (повнота вирішення завдання, наявність порушень, недоліків у змісті, мовному оформленні).

Робота над змістом тексту вимагає уваги до його композиції. Вправи над композицією тексту покликані задля формування риторичних умінь і навичок.

Вибір і розміщення матеріалу (композиція) – чинники комунікативної стратегії, що по-різному виявляють себе в текстах різних типів: публічний виступ, науковопопулярний текст, рецензія, відзив тощо - все це може бути включено в навчальну роботу і вмотивоване характером тексту, завданням: подумати про способи переконання, впливу, активізації уваги слухачів.

3) Третя лінія – вивчення практичних засобів риторики: правил, прийомів, моделей фігур, типів мовлення, видів зв'язків, тропів, дикції, інтонації, тобто засобів, накопичених не тільки в практиці самої риторики, але й у суміжних з нею науках: стилістиці, граматиці, поезиці, теорії літератури, логіці.

4) Четверта лінія – створення учнями власних висловлювань (конструювання полілогів, діалогів, усних і писемних висловлювань з урахуванням завдань учителя), формування риторичних умінь і навичок.

На цьому етапі вивчення риторики вчитель повинен передбачити виконання вправ аналітичного, репродуктивно-конструктивного, творчого характеру, спрямованих на формування в учнів навичок якісного спілкування.

5) П'ята лінія – вільна творчість. На цьому етапі значна роль відводиться вчителю, оскільки роботи учнів найчастіше індивідуальні (оповідання, листи, переклади, твори, роздуми, есе). Робота п'ятої лінії виходить за межі обов'язкової програми і якоюсь мірою перехрещується з іншими предметами (література) та позакласною роботою. Її мета - саморозкриття особистості, залучення до творчої діяльності.

На нашу думку, кожна з цих ліній важлива, і кожній необхідно приділити достатньо уваги, оскільки усі ці навички учні повинні зрозуміти й засвоїти; вони повинні навчитися застосовувати їх у власній мовленнєвій практиці в усному і писемному мовленні.

Риторизація навчального процесу повинна починатися від мовних одиниць різних рівнів до їх ролі в тексті, від спостереження над поданими текстами до розвитку мовленнєвих умінь і навичок в умовах активних форм комунікації, створення тексту. Тобто вчитель на уроці повинен максимально близько наблизити комунікацію до живого спілкування. Тільки в такому комплексі можна забезпечити тренування вивчених мовних одиниць учнів для відтворення власних висловлювань і впливу ним на слухача. Інноваційна перебудова навчального процесу значно впливає на характер форм, методів і засобів навчання.

У своїй роботі ми обрали основним методом розвитку риторичних умінь у старшокласників – метод вправ, даний аспект виконує важливу роль у розв'язанні проблеми формування в учнів риторичних умінь.

При цьому опиралися на класифікацію вправ Н. Голуб:

- *підготовчі* – мають на меті формування вмій визначати тему й мету виступу, формулювати тезу, моделювати слухацьку аудиторію, аналізувати підібраний матеріал; спрямовані на формування вмій психологічно налаштувати себе

на успішний виступ;

- *тренувальні* – спрямовані на тренування дихання, голосу, дикції, інтонації, пам'яті; відпрацювання жестів та міміки, формування навичок виголошувати промови частинами і повністю;
- *творчі* – забезпечують формування вмінь і навичок складати текст виступу, відповідно до побудованої композиції, використовуючи елементи зацікавлення аудиторії; оригінально оформлювати логічну схему тощо;
- *аналітичні* – сприяють розвитку аналітичного мислення, формуванню вмінь та навичок риторичного аналізу тексту й конкретної ситуації, публічного виступу [11, с. 21].

Як свідчить педагогічна практика, для формування риторичних умінь необхідно зацікавлювати учнів до самостійної роботи над текстами відомих ораторів.

Отже, аналізуючи вище зазначене, робимо висновок, що для нас основною формою розвитку риторичних умінь є розроблена система вправ задля удосконалення риторичної, мовної та мовленнєвої компетенції старшокласників. Для своєї роботи ми обрали вправи на основі текстів. Ми пояснили значення поняття «текст», а також, безпосередньо, його необхідність використання на уроках вивчення риторики, а також частково торкнулися питання дискурсу і його тлумачення в освітній програмі.

Ми проаналізували доцільні методи на кожному етапі викладу риторики, зважаючи на це, дійшли висновку, що учні в 10-11 класах повинні вміти:

- створювати мовленнєві ситуації, доречно добирати тему висловлювання, розуміти з якою метою походить ораторський виступ, проявити себе як дієвого учасника;
- складати план, його деталі (підтеми, мікротеми), вводити різні композиційні прийоми;
- висловлювати свою думку, дотримуючись вимог точності, виразності

- мовлення, темпу, тону, гучності, ритміки, дикції, фразових наголосів;
- брати активну участь у рольових іграх, діалозі (дискусійному мовленні, імпровізаціях (непідготовленому мовленні));
 - будувати схему логічних доведень (текст-міркування), формулювати тезу, аргументовано доводити її; вміти з'ясувати, які ланки в міркуванні можуть бути пропущені;
 - написати невеликий опис, обґрунтувати використання у ньому тропів;
 - підготуватися до виступу: вибрати тему, написати текст, проаналізувати його, виступити, зібрати відгуки, тобто вивчити ефективність (зворотній зв'язок);
 - спроектувати діалог, урахувавши ситуацію, що вимагає дотримання ділового етикету;
 - написати цей діалог; обґрунтувати вибір засобів; провести рольову гру (наприклад, розмова по телефону).

Як показує практика, для формування риторичних умінь і навичок необхідно заохочувати учнів до самостійних спостережень над текстами відомих ораторів.

2.2. Діагностування рівня сформованості риторичних умінь і навичок учнів старших класів

З метою виявлення рівня сформованості риторичної компетентності було запропоновано комплексну роботу, на базі Рівненського ліцею «Гармонія», що складалась із завдань, що передбачали перевірку знань та умінь старшокласників, а саме:

- артикулювати чистомовки;
- визначати ідейне навантаження текстів виступів;
- інтонування (створення партитури) тексту;
- визначати у тексті стилістичні фігури;
- створювати оригінальні тексти різних жанрів;
- вміти підготуватися до виголошення короткої промови.

Метою перевірки було з'ясування рівня компетенцій здобувачів освіти: мовної (знання про систему мови загалом та фонетичну підсистему зокрема, вміння застосовувати ці знання на практиці); мовленнєвої (практичне володіння мовними засобами мови на рівні норми – орфоепічної, орфографічної, морфологічної, синтаксичної, володіння нормами усного мовлення); комунікативної (володіння спеціальними мовленнєвознавчими знаннями: стилі і типи мовлення, доцільне використання в тексті засобів мовленнєвої виразності та вміння застосовувати їх під час аналізу тексту; володіння вміннями й навичками в різних видах мовленнєвої діяльності: читання, слухання, говоріння, письмо). А найголовніше завдання – перевірити рівень сформованості риторичних умінь і навичок учнів старших класів

1. Прочитайте скоромовку, чітко й розбірливо артикулюючи їх.

У долині жив удав.

Удавав, що він все знав.

Удавав, що все умів.

У траві хвостом вертів.

Шило шубку Шурі шило,

Шовком, шерстю, шви обшило.

Вийшла шубка прехороша

Нашій Шурі на порошу.

2. Підготуйте партитуру тексту й виразно прочитайте його.

Як відомо, історія не любить слова «якби». Але порушимо це правило й спробуємо уявити, що могло б статися з нашим народом, якби не було Запорозької Січі. Очевидно, тоді зовсім не було б України, українського народу, так само, як і багатьох племен і народів на землі. Їх знищили б вороги,

розтоптала б жорстока дійсність.

Наш народ існує тому, що його оборонили й відстояли мужні лицарі Запорозжя. Наперекір усім обставинам вони вибороли нам право жити на своїй землі й бути українцями.

І як буває прикро, коли ми захоплюємось воєнним мистецтвом римських легіонерів, але не маємо уявлення про ратну майстерність запорожців. Знаємо про подвиги Ганнібала і не знаємо про звитягу Самійла Кішки, Петра Сагайдачного чи Івана Сірка. Захоплюємося мужністю спартанців біля Фермопілів і не чули нічого про подвиг козаків під Берестечком...

Історією потрібно не лише цікавитися, її потрібно досконало знати, бо історія – не просто минуле народу, це – його жива душа. Ось чому той, хто не знає історії, ніколи не зрозуміє свого народу

(З кн. «З голосу нашої Клію»)

3. Розташуйте подані уривки з виступів у такій послідовності: 1) з розважального виступу; 2) з виступу з метою переконати; 3) з виступу з метою надихнути або спонукати; 4) з інформаційного виступу.

Він мав би бути Президентом, але був лише півтора року міністром культури — в епоху безкультур'я і безгрошів'я. Його звільнили, навіть не вибачившись, хоча б годилося це зробити перед людиною такого калібру. Високообдарований і чіткий, високоосвічений (і як це йому вдалося без Гарвардів чи Оксфордів?) і на диво делікатний, красивий і досі ставний, улюбленець багатьох і предмет заздрості інших — ось він який, редактор "Сучасності" і голова Шевченківського комітету, академік-секретар і вічний учень, він є вчителем, радником і взір-цем. Епоха ламала його, але не зламала — ось він іде до свого повно-ліття, повен пекучих роздумів про ту, про яку сказав його найбільший учитель:

...Я так її, я так люблю Мою Україну убогу, Що проклену святого Бога, За

неї душу погублю...

(З привітання І. Драча на ювілеї І. Дзюби).

Проблема функціонування української мови була і залишається однією із найважливіших невирішених проблем української дійсності. Адже намагання де-факто визначити в Україні російську мову як офіційну здатне спровокувати новий виток русифікації. Напруження з мовного питання (а особливо за Президента Віктора Януковича, для якого російська мова є рідною) може значно посилитися та викликати політичний і соціальний розкол в українському суспільстві.

(З інтерв'ю)

Православний же великий государ, цар східний — одного з нами грецького закону, ми з православними Великої Росії одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Сей великий християнський государ змилювався над незносними кривдами православної церкви нашої Малої Росії.

Не злегковаживши безнастанних наших шестилітніх блгань, він прихилив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас своїх великих ближніх людей з царською ласкою. Колими тепер його щиро полюбим, то крім його великої руки не знайдемо благодішнішого пристановища. А коли хто з нами в тім не згоден, тепер куди хоче — вільна дорога!

(Промова гетьмана Богдана Хмельницького)

360 мільярдів тонн у добу втрачає сонце унаслідок випромінювання. От прекрасний спосіб скинути вагу - випромінюйтесь! Віддавайте світові своє тепло, освітлюйте все навколо своїми променями. Подивіться, як виглядає сонце. Ви будете теж відмінно виглядати. Тільки не утримуйте, не збираєте свої промені, що, як відомо, перетворюються в масу. У зайву масу, що важка і

шкідлива. Щоб почувати себе добре, щоб виглядати завжди добре, щоб діяти на всіх добре - випромінюйтеся!

(З виступу на зборах)

Цьогоріч Україна стала світовим взірцем сміливості. І мільярди людей на всіх континентах побачили, що означає українська незламність і чому російський терор не досягне своєї мети.

І побачать, як Україна стане взірцем відбудови. Ані зимовий холод, ані темрява, ані будь-які інші прояви терору не допоможуть Росії підкорити українців.

Настане час української перемоги. А тоді... Відбудова нашої держави стане найважливішим економічним, технологічним і гуманітарним проектом нашого часу.

(Володимир Зеленський)

4. Визначте стилістичні фігури у тексті (інверсія, паралелізм, антитеза, градація, риторичне питання).

А. Тому що я – Україна!

Я витримаю біль!

Я захищу тебе від куль,

Що в мене цілять звідусіль!

Тому що я сильна! Я подолаю все,

Бо ти мене у своїх руках несеш!

(Олексій Потапенко)

В. Доки тебе стереже твоя спрага,

Доки тебе тримається віра,

Сонце рухається з точністю птаха

І час підбирається з обережністю звіра.

(Сергій Жадан)

С. Одного ранку, ще й на світанку

Земля здригнулась і враз закипіла наша кров

Ракети з неба, колони танків

І заревів старий Дніпро

Ніхто не думав, ніхто не бачив

Яка насправді бува українська лють

Катів проклятих безжально мочим

Тих, хто на нашу землю пруть.

(Христина Соловій)

5. Напишіть есе на одну із запропонованих тем та підготуйтеся до виголошення його перед аудиторією.

А. Гнучкість розуму може замінити красу. (Стендаль)

В. Критикувати – значить пояснювати, що я зробив би не так, коли б умів (Карел Чапек).

С. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ. (Іван Огієнко)

За допомогою поданих завдань можемо визначити рівень сформованості риторичної компетентності учнів та скорегувати за допомогою відповідних методів та прийомів виявлені проблеми.

На базі роботи вчителем у РЛ «Гармонія» були використані розроблені завдання задля визначення рівня сформованості риторичної компетентності учнів 11-го класу (30 учнів) під час уроків та консультацій української мови.

Результати сформованості риторичної компетенції подано в таблиці

Таблиця 2.1. Рівні сформованості риторичної компетентності учнів у процесі навчання української мови

Рівень	Результат
Початковий	4 учні (12%)

Достатній	13 учнів (39%)
Середній	11 учнів (33%)
Високий	2 учні (6%)

Установлення рівня сформованості **риторчної** компетенції передбачало практичне володіння нормами усного та писемного мовлення: акцентуаційними, інтонаційними, орфографічними; функціонально-стилістичне послуговування фонетикою.

За поданою таблицею 12% учнів мають початковий рівень – це достатньо низький рівнем сформованості комунікативної компетентності. Старшокласники, які отримали такий результат слабо орієнтуються в термінології, не спроможні чітко та логічно формулювати власні думки; оперують невеликим й однотипним лексичним запасом слів, не мають розуміння, що таке партитура тексту, відповідно й не можуть її використати для виразного прочитання тексту.

Достатній рівень мають 39% школярів. Усному та писемному мовленню в таких старшокласників притаманна зв'язність, наявні логічні зв'язки між частинами тексту, однак простежується поверховість викладу думок, не розрізнення основної та другорядної інформації, складно дається інтонування текстів, а складно їм визначати жанрову приналежність тексту.

Середній рівень мають 33% учні. Учні цього рівня характеризуються спроможністю створювати несхожі тексти, розрізняючи і використовуючи стилістичні фігури, в усному й письмовому мовленні допускають незначних відхилень від теми, що спричиняє порушення послідовності викладу. Крім того, ці учні не бояться виступати перед аудиторією, проте недостатньо володіють невербальною складовою публічного виступу (поза, міміка, жести).

Високий рівень отримали лише 2 учнів (6%), які здатні створити та представити слухачам оригінальний, логічний, зв'язний текст, які вміло добирають аргументи і вміють утримати увагу аудиторії. Відчутна насичена лексика і теоретичні знання, які дозволяють вдало презентувати власні

досягнення.

Тому, робимо висновок, що рівень сформованості риторичних умінь і навичок старшокласників перебуває на рівні «нижче середнього», оскільки більшість учнів показали середній та достатній рівень сформованості мовних, мовленнєвих і риторичних умінь і навичок.

Труднощі під час виконання виникли під час виконання завдань: «визначте стилістичні фігури в тексті», «напишіть есе на одну із запропонованих тем та підготуйтеся до виголошення його перед аудиторією» – учні недостатньо володіють теорією, не вміють створити зв'язний текст. Також перевірка вміння читати вголос здійснювалася індивідуально за такою технологією: викладач пропонував уривок поезії, після чого учень читав текст мовчки, далі озвучував текст перед класом. Тексти для читання спеціально добирався у формі поезії, адже, як показує практика, сучасні діти практично не вміють виразно декламувати тексти римованого характеру.

Окремо варто зазначити про психологічні перепони, які виникали в деяких учнів під час виступу з промовою.

Отже, комплексний підхід засвідчив недостатній рівень розвитку комунікативної й риторичної компетенції здобувачів освіти старшої ланки. Це свідчить про необхідність створити таку методику, за якої рівень сформованості риторичних умінь і навичок зростатиме, сприятиме розвитку усного та писемного мовлення, здатності учнів створювати та презентувати оригінальні зв'язні тексти, поглиблювати знання та удосконалювати вміння й навички зі стилістики, а саме знання стилістичних фігур (тропи, складання партитури, інтонування).

Крім того, варто вдосконалювати здатність створювати не тільки монологи, а й діалоги та полілоги, задля розвитку вміння дискутувати, висувати аргументи, вислуховувати співбесідника чи опонента; вміти створювати промови, відшуковувати найбільш влучні зразки відомих ораторів для декламування; а

також виконувати завдання задля подолання психічних бар'єрів (страху перед аудиторією, скованості під час виступів) тощо. Зміст контролю визначався згідно з функційно-стилістичним, компетентнісним підходами до мовного курсу.

Тому, запропонована система роботи дає змогу здобувачам освіти оволодіти мовною, мовленнєвою, комунікативною й риторичноюна компетенцією на етапі поглиблення, узагальнення та систематизації знань з української мови за професійним спрямуванням.

2.3. Система вправ щодо формування риторичної компетентності старшокласників на уроках української мови

Ми вже зазначали, що більшість дослідників найефективнішим методом формування риторичних умінь і навичок вважають розробку системи вправ.

Так і ми за мету цієї роботи взяли розробити систему вправ як застосування прикладної риторики на уроках української мови. Дану систему ми будемо на основі тексту. Ми вже зазначали, що текст – це засіб відтворення зв'язного мовлення, тобто висловлювання, частини якого пов'язані між собою темою, основною думкою і структурою. І текст для нас є найдієвішою формою реалізації формування риторичної компетентності учнів. Зазначимо, що в роботі ми текст розглядаємо як місце функціонування мовних одиниць усіх рівнів, результат мовленнєвої діяльності людини.

Назвемо головні критерії аналізу тексту, до яких відносять:

- визначення теми й основної думки тексту;
- виділення абзаців (мікротем);
- визначення стилю й типу мовлення;
- аналіз структури тексту;
- аналіз мовних засобів (лексичних, граматичних, стилістичних).

За основу ми пропонуємо обирати приклади вірцевих промов відомих персон.

Мета таких вправ – це безпосередній виступ перед аудиторією, учні можуть віднаходити й декламувати за різною тематикою взірці ораторських промов, і паралельно самі формувати власні промови.

Тут відразу задіяно декілька аспектів розвитку риторичної особистості учнів. Перша – це аналіз тексту. Наведемо приклад можливих вправ.

«Шановне товариство!

Вітаючи вас, делегатів III Всесвітнього форуму українців, я як учасник попередніх двох форумів мимоволі порівнюю тодішню атмосферу з теперішньою. Перший форум пройшов на величезному піднесенні, був ознаменований загальним ентузіазмом і радісними сподіваннями. На Другому форумі відчувалася певна розгубленість, але все-таки переважали надія і віра в конструктивні можливості українства. Нинішній Третій форум відбувається в атмосфері глибоких розчарувань, втоми від невдач, взаємних претензій тутешніх українців до діаспори і навпаки.

Сьогодні станом справ в Україні невдоволені чи не всі, але це різні невдоволення - за своїми підставами та своїм соціальним змістом і політичним спрямуванням. Одна річ - невдоволення людей, які не мають роботи, або одержують за свою працю неадекватну винагороду, або мають мізерну пенсію. Невдоволення людини, яка й попри власне благополуччя хоче бачити своє суспільство кращим і справедливішим, а врядування на ній - розумнішим. Але є й зовсім інше невдоволення - невдоволення тих, хто не вмів і не хоче працювати, а претензій має багато, або в кого не склалася особиста доля. Таке бувало й буватиме в усякому суспільстві, але у нас це вписується в загальний рахунок до України. Нарешті ж, є й гостре невдоволення тих, хто не хотів і не хоче незалежної України, ненавидів і ненавидить її і злостуватиме проти неї тим більше, чим вона міцнішатиме.

Усе це разом узяте створює дуже несприятливе психологічне тло, але його не зігноруєш, тому що воно є екраном переважних суспільних настроїв. Тож

треба шукати відповіді на проблеми, які його створюють. Тобто шукати шляхів і способів зміни на краще суспільно-політичної, соціально-економічної, культурної ситуації, морального тону в країні.

На мій погляд, саме це й може дати конструктивний зміст роботи форуму. Предметом окремої розмови на форумі, на мій погляд, могло б бути питання про те, як відродити гідність української людини. Я вжив слово «відродити», а не, скажімо, «піднести», - щоб підкреслити міру її потоптаності сьогодні. Її топчуть злидні, її гнітить реальна – всупереч усім законам і Конституції - безправність перед чиновниками всіх рівнів, її принижують на власній землі. А на чужих землях тисячі громадян незалежної України стають нещадно експлуатованими заробітчанами, людьми третього чи десятого сорту, яких зневажає чужа держава і не захищає власна.

...На цьому форумі обговорюватиметься багато болючих проблем. І тут у мене одне побажання: не задовольнятися простими поясненнями - зручними і втішними. Прості пояснення породжують прості рецепти, а прості рецепти оманливі, а у складних випадках і самовбивчі. А ми традиційно схильні до таких самовбивчо простих пояснень. Маю на увазі традицію патріотичної свідомості. Трагедію 1654 р. пояснюємо недалекоглядністю Богдана Хмельницького, не питаючи себе: а хто на майдані в Переяславі кричав: «Волимо царя білого, царя московського»? Віддаємо належне розмахові державотворчої діяльності гетьмана Павла Скоропадського - і тихенько обминаємо питання: а хто і чому прогнав його з Києва? Не більшовики ж. Низку таких прикладів можна продовжувати, і з них випливає висновок: не зарадить нам паспортизація зовнішніх ворогів, поки не побачимо головного, найнебезпечнішого ворога - в самих собі. У нас автори високопатріотичних українських книжок, заходячи в тролейбус, звертаються до пасажирів: «Какая следующая остановка?», а русифікацію пояснюють тим, що чиновники не говорять по-українському. До речі, якраз чиновники українською й говорять, скоро українська стане мовою

чиновників, а не народу.

Я хочу сказати: нам не обійтися без глибокої і всебічної національної самокритики в дусі Шевченка, Франка, Хвильового - самокритики, яка виводила б нас на глибші причини наших нещасть.

...Ми маємо спільними зусиллями шукати вирішення складних суспільних проблем, враховувати слушні пропозиції, від кого б вони не йшли, дорожити кожною людиною, яка довела здатність ефективно працювати для України. Усяке відкидання інших пропозицій тільки тому, що вони проголошені твоїм опонентом, реагування на політичні етикетки призведуть до катастрофи, яка поглине всіх - і правих, і неправих.

А це було б непростимим гріхом перед Україною, перед десятима роками її незалежності, якою нам годиться дорожити, бо в ній - звияга, незліченні жертви, тяжка праця наших предків і поки що не втрачені надії наших нащадків.

(Виступ І. Дзюби на III Всесвітньому форумі українців 18 серпня 2001 р.)

Подібні завдання, на наш погляд, є цікавими і розвивальними, адже ще не перейшовши до аналізу тексту, ми вже знайомимо учнів з, можливо, не знайомими їм до цього постатями зі світовим ім'ям.

Наступною частиною буде ряд запитань, для активізації учнівської свідомості та реалізації знань:

1. Прочитайте текст. Визначте його композицію. Чи всі змістові елементи вступу, основної частини, висновків використано? Чи присутні в тексті засоби активізації уваги слухачів?
2. З'ясуйте, які прийоми зацікавлення використав автор. Доберіть заголовки до промови.
3. Оберіть фрагмент тексту й підготуйте до нього партитуру тексту.

Учням можна нагадати, що партитура тексту – це підготовлений за допомогою загальноприйнятих знаків запис тексту, призначений для виголошення, із

позначенням логічного наголосу, пауз, модуляцій голосу, інтонаційного забарвлення, приміток тощо).

Можна запропонувати використати такі знаки партитури тексту (інтонаційної розмітки):

' – наголос у слові;

— – логічний наголос – норма (суцільна лінія під словом);

--- – наголос послаблений;

— – логічний (чи фразовий) наголос відчутно посилений;

/ – пауза нетривала;

// – пауза середня;

/// – пауза тривала;

– підвищення тону (мелодія злету);

– зниження тону (мелодія спаду);

∩ – мелодійна хвиля, вказує на інтонаційне поєднання слів;

. . . – уповільнення вимови (розріджені крапки);

... – пришвидшення вимови (щільно поставлені крапки);

< > – виділення особливим тоном елементів тексту (наприклад, вставлених конструкцій).

4. Складіть список із п'яти важливих питань до автора промови.

5. Підготуйте коротку промову (2–3 хвилини) щодо прослуханого тексту, висловіть аргументовано свою позицію.

Виступаючи з промовою потрібно бути дуже зосередженим і постійно тримати погляд аудиторії на собі. Це досить складно, але в цьому і заложена суть істинного оратора.

Дослідники дають такі поради для утримання уваги слухачів:

1. Постійно підтримувати зоровий контакт з усіма слухачами в залі (робити очима «вісімку», тобто плавно горизонтально рухати зором по обличчях слухачів, ніб: умовно окреслюючи цифру 8, у такий спосіб періодично поглядаючи на

кожного).

2. Час від часу ставити аудиторії риторичні запитання (такі, що не вимагають відповіді).

3. Просити допомоги, звертатися за порадою до слухачів.

4. Робити паузи у промові.

5. Змінювати темп мовлення і гучність звуку.

6. Відповідно до ситуації пересуватися по приміщенню, використовувати доречні жести.

7. Час від часу пропонувати аудиторії виконати яку-небудь дію (подивитися навколо, за вікно, підняти руки, встати тощо).

8. Якщо виступ тривалий, то не рідше одного разу на 15-20 хвилин міняти характер діяльності аудиторії: пропонувати висловлюватися, відповідати на питання, переглядати ілюстративний матеріал, працювати в групах, виконуючи різні завдання, використовувати мультимедійні засоби, новітні комп'ютерні технології.

9. Час від часу звертатися особисто до кого-небудь зі слухачів у залі.

10. Своєчасно робити перерви й провітрювати приміщення.

Зауважимо, що робота над змістом тексту вимагає уваги до його композиції. Вправи над композицією необхідні для формування риторичних навичок. Вибір і розміщення матеріалу (композиція) - чинники комунікативної стратегії, що по-різному виявляють себе в текстах різних типів: публічний виступ, науково-популярний текст, рецензія, відзив тощо - все це може бути включено в навчальну роботу і вмотивоване характером тексту, завданням: подумати про способи переконання, впливу активізації уваги слухачів.

Отже, такий вид діяльності потребує більшої підготовки, та більше часу, проте дозволяють учням отримати позитивний досвід, удосконалити риторичні та комунікативні вміння й навички, проаналізувати проблеми ситуації.

Висновки до II розділу

Після використання авторської системи навчання нами виявлено кращий результат навчальних досягнень здобувачів освіти в експериментальному класі порівняно з іншими класами. Задля визначення динаміки рівня сформованості риторичної компетенції здобувачів освіти, який пройшов всі етапи формувального експерименту за розробленою програмою, було проведено математичну обробку результатів контрольної перевірки методом зіставного аналізу.

Результати аналізу стану сформованості провідних компетенцій здобувачів освіти у процесі навчання української мови у старших класах свідчать про необхідність створення науково обґрунтованої системи з використанням нових методів і вправ навчання, які сприяли би формуванню мовної особистості з проєкцією на майбутню професійну діяльність. Тому, у перспективі вбачаємо за необхідне розробити систему вправ із формування риторичної компетентності студентів.

ВИСНОВКИ

Інноваційні процеси в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства, реформування освіти загалом і вищої педагогічної зокрема актуалізують проблему відображення історії риторики в змісті чинних підручників і навчальних посібників для майбутніх випускників.

Автори сучасних підручників і навчальних посібників з риторики однакостайні в поглядах щодо важливості опанування риторичною майстерністю. Усі вони наголошують на необхідності ґрунтовної риторичної підготовки учнів,;

формувати в учнів культуру ведення дискусій, полеміки, диспутів тощо: дотримуватися правил спілкування і культури мовлення. Зміст проаналізованих чинних наукових і навчальних досліджень із риторики ґрунтується на сучасних теоретико-методичних засадах, має чітку структуру і дає змогу ознайомлювати старшокласників із етапами становлення й розвитку риторики, риторичної думки в Україні.

Сучасна вища школа покликана дати учням не лише відповідну суму знань, сформувати у них професійні вміння і навички, творче мислення, але й озброїти методикою самостійного пошуку і здобуття інформації, необхідної для подальшої професійної діяльності. Самостійну роботу розглядаємо як цілеспрямовану, внутрішньо мотивовану, структуровану, контрольовану і/чи самоконтрольовану навчальну й наукову діяльність, спрямовану на реалізацію дидактичних, суспільних, професійних та особистих цілей.

Навчальна діяльність ефективною, якщо працюватимуть творчі педагоги з високим потенціалом професійної компетентності, які зуміють правильно виділяти специфічні функції в навчально-виховному процесі: постійне урізноманітнення та пошук ефективних форм, прийомів, методик, методів роботи тощо. Впровадження інтерактивних технологій навчання потребує перегляду з боку педагога традиційної системи оцінювання знань, тому що вона не враховує процес засвоєння навчального матеріалу конкретним здобувачем освіти, його старанність та діяльність у групі, не передбачає самооцінку, рефлексію, а це стає гальмом у розвитку особистості. Проектуючи навчальний процес, учитель має так структурувати зміст навчання, добирати такі методи, прийоми, засоби навчання, щоб максимально зберегти здоров'я учнів, розкривати і використовувати суб'єктивний досвід кожного учня, пристосовуючи методики, методи до навчальних можливостей школяра.

Серед форм роботи із учнями старшої школи особливо продуктивними є усі види занять, які залучають до активного, осмисленого сприйняття навчального

матеріалу, а також заняття із застосуванням ігрових технологій (ігри-тренінги, ігри-імітації, комплексні ігри, ігри-змагання, ігрове проектування), що дозволяють сформувати ряд професійних компетентностей та ситуативне моделювання, що сприяють наближенню навчання мови до реальних умов професійної діяльності.

Риторичні канони в освіті є незмінними і загальноприйнятими у риторичній науці. Виділяють такі найважливіші його складові:

- розробляється гіпотеза майбутнього виступу. Основне завдання – вдало, доречно дібрати предмет розмови;
- відбувається засвоєння основних поняття про предмет виступу і визначаються правила оперування поняттями. Основне призначення – запропонувати набір положень у такій послідовності, щоб вони не суперечили одне одному, а переміщувалися з однієї частини в іншу до самого висновку;
- зосереджується увага на розкритті законів мовного вираження предмета спілкування. Основним завданням на цьому етапі є створення висловлення у єдиному стилі мовлення;
- елоквенція – підрозділ елокуції, який відповідає за фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури). Вони являють собою результат складних перетворень мисленнєвої та мовної енергії, що відбиває специфіку творчого мислення, художнього бачення предмета мовлення;
- запам'ятовування промови. Він передбачає не тільки механічне запам'ятовування необхідної інформації, а також збереження образності та цікавих деталей, наявних у промові;
- підготовка оратора зовнішньо та внутрішньо до виступу. Оратор має не тільки добре знати зміст виступу, а також справляти приємне враження своєю зовнішністю, дикцією, умінням тримати паузу, володіти мімікою і жестами.

Крім того, саме на цьому етапі необхідно мобілізувати усі сили та зберігати

самоконтроль, щоб коригувати свої дії залежно від ситуації.

Риторика – це одне з відгалужень стилістики як теорії і практики найдоцільнішого мовлення. Вона зорієнтована на формування в мовців здатності висловлюватися красномовно, поважно, інколи й іронічно, але переважно без звичайної буденності. Не випадково риторичне мовлення завжди особливо виразне й типове для певних жанрів публіцистичного стилю мови, особливо коли автор художнього, з виразною чуттєвістю розповідає про щось життєво важливе.

Отже, риторичне мовлення завжди стилістично виразне, комунікативно зорієнтоване на красномовність, через що повинно сприйматися як неповторно оригінальне, таке, у якому кожен з його творців виявляє свою індивідуальність, особистісність, своє Я.

Розроблена система вправ і завдань, застосовані методи й технології, засвідчують те, що для удосконалення умінь і навичок необхідно залучати учнів до роботи на уроці, враховуючі ключові підходи та принципи навчання, мотивувати до застосування набутих знань у реальному житті. Уроки практичної риторики мають допомогти учням під час їх становлення як мовної особистості, громадянина, професіонала.

Таким чином, комунікативні компетенції забезпечують компетентнісний підхід до засвоєння лінгвістичних знань, умінь і навичок. Вони передбачають лексичну, граматичну, семантичну, фонологічну, орфографічну й орфоепічну компетенції, кожна з яких впливає на мовленнєвий розвиток особистості.

Успішному формуванню мовної особистості сприяє цілеспрямований пошук шляхів удосконалення організації освітнього процесу, свідоме проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій, дидактичних методів і прийомів. Одним із таких шляхів є впровадження поетапного, систематичного навчання, використання репродуктивних і творчих вправ

Під час навчання української мови, в роботі з текстом, в процесі мовленнєвої діяльності учнів необхідно пробуджувати їх інтерес до проблем риторики. Учитель повинен використовувати будь-яку ситуацію, щоб показати напрями риторичної організації думки через мову. На заняттях з риторики в старших класах необхідно вчити школярів відходити від стандартних завчених фраз, розвивати творчі здібності, розумно поєднувати роботу над усним і писемним мовленням, урізноманітнювати види робіт та їх тематику, створювати ситуації, наближені до реальних умов, що сприятиме формуванню риторичної особистості.

Аналіз методичної літератури дозволив виділити основні цілі формування риторичних умінь. Важливе значення у формуванні яких відіграє підготовка й виголошення публічної промови. Запорукою успішного виступу є сформовані вміння:

- добирати матеріал до теми виступу, використовуючи різні джерела інформації;
- здійснювати попередній аналіз аудиторії (за кількісними показниками, рівнем обізнаності в темі, соціально-культурними показниками, ставленням до промови оратора);
- розуміти структуру ораторської промови;
- використовувати різні прийоми вступу та завершення промови залежно від теми виступу, особливостей аудиторії;
- вибудовувати основну частину промови, спираючись на загальні особливості людського сприйняття, використовувати різні способи подання матеріалу;
- застосовувати ефективні способи запам'ятовування промови (логічний, мнемотехнічний);

– аналізувати риторичний текст.

Усвідомлення цих положень посилює мотивацію учнів до вивчення риторики, що є важливим для ефективної організації роботи на уроках української мови, для вироблення необхідних риторичних умінь учнів. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в розробці системи риторичних вправ для старшокласників з метою формування їхньої риторичної компетенції.

Аналіз стану роботи над формуванням риторичних умінь в школі показав, що без використання додаткового матеріалу на уроках української мови, досягнення мети не є можливим, бо сучасний підручник не підтримує загальні положення Програми з навчання мови та Державного стандарту. Тобто у сучасній школі не приділяється достатньо уваги формуванню та розвитку риторичних умінь через брак методичної літератури, часу або через недостатній рівень обізнаності вчителів та учнів з проблеми. Експериментальне опитування допомогло нам розібратися в цьому та спробувати усунути недоліки спираючись на створену систему роботи з формування риторичних умінь на уроках української мови в старших класах загальноосвітніх шкіл України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Hymes D. On Communicative Competence / D. Hymes // Sociolinguistics – Harmondsworth : Penguin, 1972. – P. 269–293.
2. Александров А. Н. Риторика: Учебное пособие для вузов. – М., 1999. – 284 с.
3. Білоусова Я. В. Формування риторичної культури студентів гуманітарних факультетів у навчально-виховному процесі : автореф. дис....канд. пед. наук. / Я.В. Білоусова. – К., 2004. – 27 с.
4. Божович Е. Д. Возможности и ограничения коммуникативной компетенции подростков // Психологическая наука и образование. - 1999. – № 2. – С.64-65.
Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Костюк Г. С. – К.: Радянська школа, 1989. – 218 с.
5. Бондаренко В. В. Риторика. Харків : Вид-во ХНАДУ, 2008. – 121 с. URL : <https://buklib.net/books/36707/>
6. В. В. Сарапин, К. Г. Боберська Риторика Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни для студентів спеціальності 081 «Право» ступеня бакалавра [Електронний ресурс] / Геєць І.В., Скрильник О.О. – Полтава, 2016. – 260 с. – Режим доступу: http://www.pravo.puet.edu.ua/files/lic2016bac/ryt_03.pdf
7. Варзацька Л.О. Українська мова. Навчання мови та мовлення на основі тексту. 2-4 класи. Навчально методичний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 112 с.
8. Герман В. В. Риторична культура як основа формування риторичної особистості вчителя [Електронний ресурс] / В. В. Герман // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. - 2013. – № 20. – С. 66–69. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_016_2013_20_17

9. Голуб Н. Б. Риторична компетентність учнів старших класів [Текст] / Н. Б. Голуб // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2011 рік: наукове видання. – К.: Ін-т педагогіки, 2012. – 376 с., С. 137–138.
10. Голуб Н. Б. Теоретико-методичні засади навчання риторики у вищих педагогічних навчальних закладах: дис. ... доктора пед... наук. – К., 2009. – 505 с.
11. Голуб Н. Риторична компетентність учнів старших класів як показник сучасної мовної культури. Компетентнісний підхід у неперервній освіті. Гуманітарний вісник / І. Єрмакова. Донецьк : Каштан, 2012. – 260 с.
12. Голуб Н. Б. Теоретико-методичні засади навчання риторики у вищих педагогічних навчальних закладах : Дис... д-ра наук. –2009.
13. Горобець Л. Н. Формирование риторической компетенции студентов филологов в системе профессиональной подготовки в педагогическом вузе: дис. ... докт. пед наук: / Горобець Л. Н. – Санкт-Петербург, 2008. – 477 с.
14. Горобець Л. Риторичні уміння як базовий компонент риторичної компетенції учителя. Педагогіка. С. 170–175.
15. Горошкіна О. М., Нікітіна А. В., Попова Л. О. Рудіна О. М., Порожня Л. В. Риторична культура вчителя в умовах профілізації / Резніков В. С. – Луганськ, 2007. – 56 с.
16. Дружинина В. Н. Психология . Санкт-Петербург : «Питер», 2001. – 651 с.
17. Єрмоленко С. Я. Культура мови. Українська мова: Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія, 2000.
18. Иванова Р. О. Проблема формування комунікативно-речевих умінь в історії методики преподавання російського мови / Иванова Р. О. // Педагогічні науки: зб. наук. пр. – Херсон: Айлант, 2000. – С. 301–306.
19. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
20. Коваль А. Особливості мови й стилю засобів масової інформації / А.

Коваль. – К. : Вища школа, 1983.

21. Корчова О. М. Структурно-змістові складники риторичної компетентності майбутніх фахівців соціономічної сфери. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. – № 6. – С. 196–205. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_6_27

22. Мамчур Л. Формування мовно-риторичної компетентності майбутнього вчителя-словесника. Проблеми підготовки сучасного вчителя : зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини / Н. Побірченко. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2013. – Вип. 8. Ч. 2. – 366 с.

23. Мацько Л. І. Українська мова. Як писати переказ: навчально-методичний посібник / Мацько Л., Караман С., Караман О. – К.: Магістр, 1998. – 224 с.

24. Мацько Л. Риторика : предмет, основні поняття, розділи. Дивослово, 2001. – № 12. – С. 28–31.

25. Мороз Ю. В. Аналіз ціннісних структур старшокласників – суб'єктів творчої активності // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т. I. – Ч. 9. – 72-75 с.

26. Навчальні програми для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalniprogrami/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv/>

27. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України [Електронний ресурс] / [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – Київ : Педагогічна думка, 2016. – 448 с. – Бібліогр. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nrk/Analitychni-materialy/7-natsionalna-dopovid-pro-stan-i-rozvitok-osviti-v-ukraini.pdf>

28. Нечволод Л. І. Риторика. Бібліотека журналу «Вивчаємо українську мову та літературу. – Харків : Основа, 2014. – Вип. 12 (133). – 160 с.

29. Ницета В. А. Інноваційний аспект риторизації шкільної мовної освіти.

Розвиток науки педагогіки та психології у сучасних умовах: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2011. – 80–81 с.

30. Нищета В. А. Методика навчання риторики в школі : навч. посіб. / В. А. Нищета. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 194 с.

31. Нищета В. А. Методика формування риторичної компетентності учнів основної школи: монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2017. – 337 с.

32. Нищета В. А. Риторична освіта шкільної молоді у світлі запровадження педагогічних інновацій [Електронний ресурс]. Україна. – Бердянськ, Бердянський державний педагогічний університет. – Режим доступу : http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/3919/21_%D0%A0%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0%20%D1%88%D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%96.pdf?sequence=1&isAllowed=y

33. Нікітіна А. В. Самостійна робота студентів з риторики : навч.-метод. посібник. / А. В. Нікітіна ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка.– Старобільськ : Вид-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015. – 313 с.

34. Новікова Г. Уроки театрального мистецтва. Шкільна риторика / Г. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2007. – С. 52–102.

35. Омельчук С. Слово розумне, моральне, емоційне... Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2008. – № 5 – С. 53–62.

36. Пентиліук М. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : зб. статей. Київ : Ленвіт, 2011. – 256 с.

37. Пентиліук М. І. Мовна особистість майбутнього вчителя-словесника в контексті професійної підготовки / М. І. Пентиліук. – Електронний ресурс. – Режим доступу :

www.library.udpu.org.ua/library_files/zbirnik_nayk_praz/2014/2/39.pdf

38. Пентилюк М. І. Текст як основа формування риторичних умінь і навичок учнів / М. І. Пентилюк // Українська мова та література в школі. – 2008.– № 1. – 4–6 с.
39. Пономарьова К. Реалізація компетентнісного підходу в навчанні учнів української мови. Початкова школа. 2010. – №12. – С. 49-52.
40. Препотенська М. П. Риторика. 10 ключових тем : навчальний посібник. Київ : Фірма ІНКІОС, 2011. – 252 с.
41. Програма з української мови для профільного навчання учнів 10-11 ... для 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (проект) [Електронний ресурс]. 2017. – Режим доступу : <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58818/>
42. Сагач Г. М. Риторика в інтелектуальних іграх : [метод. рек. для лекторів-методистів, игротехніків, широкий круг читателів] / Г. М. Сагач, Е. А. Юнина. – Київ : Знання, 1990. – 28 с.
43. Сагач Г. Риторика . Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Київ: Ін Юре, 2000. — 567 с.
44. Сидоренко О. М. Формування риторичних умінь учнів 10–11 класів на уроках української мови [Текст] : магістер. робота / О. М. Сидоренко ; науковий керівник В. В. Герман. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2020. – 81 с.
45. Симакова Е. С. Риторическая компетентность специалиста в системетпрофессиональной подготовки [Електронний ресурс] / Симакова Е. С. – Режим доступу: <http://www.vshu.ru/files/letters237/simakova.doc>.
46. Толочко С. Теоретичні й методичні засади формування науково-методичної компетентності викладачів у системі післядипломної педагогічної освіти : дис. ... д-ра пед. наук : Київ, 2019. – 574 с.
47. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2000.
48. Факультативний курс з української мови. Риторика – Х.: Вид. група

«Основа»: ПП «Тріада+», 2007. – 192 с. – (Б-ка журн. «Вивчаємо українську мову та літературу». Вип. 12 (49)). – Режим доступу: <https://en.calameo.com/read/001800980242a17457da5>

49. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія [Електронний ресурс] / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди // В. І. Шинкарук. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с. – Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_sl_ovnyk/

50. Хлебникова М. С. Номо Logvensv свете современных риторических представлений / М. С. Хлебникова // Риторика и культура речи в современном обществе и образовании : сб. матер. X Междун. конф. по риторике. – М. : Флинта : Наука, 2006. – С. 435-438.

51. Чумак (Білоусова) Я. В. Принципи навчання основам риторики у вищій школі України (система творчих вправ) // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2000 – Вип. 2. – С. 276–280.

52. Шерудило А. В. Сутність та класифікація інноваційних технологій у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку. Збірник наукових праць. – 2019. – Випуск 18. – С. 442 – 448.

53. Шуляр В. Формування риторичної компетентності старшокласників у науково-дослідницькій діяльності // Бібліотечка «Дивослова». – 2008. – № 8. – С. 47–50.